ຫມາກໄຫມໃນວິຖີລ້ານນາ

หมากไหมในวิถีล้านนา

ภวัต ณ สิงห์ทร

โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

สนองพระราชดำริโดยสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

"...ชาติไทยเรามีศิลปวัฒนธรรมครบถ้วนทุกสาขา สิ่งเหล่านี้เป็นสมบัติอันล้ำค่าที่บ่งบอกให้เห็นถึงความเจริญของชาติไทยและคนไทย ซึ่งบรรพบุรุษของเราได้สร้างสมมาหลายชั่วอายุคน ผู้มีจิตสำนึกในความเป็นไทย จึงควรศึกษาให้เห็นซึ้งถึงคุณค่า และร่วมกันจรรโลงรักษาไว้ เพื่ออนุชนรุ่นหลังจะได้มีสิ่งที่ควรแก่การภูมิใจในความเป็นชาติไทยและคนไทยตลอดไป..."

พระบรมราโชวาท
เมื่อครั้งทรงดำรงพระราชอิสริยยศ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร
ในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรแก่ผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยราชภัฏ
ณ อาคารใหม่ สวนอัมพร
วันเสาร์ ที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐ (ภาคบ่าย)

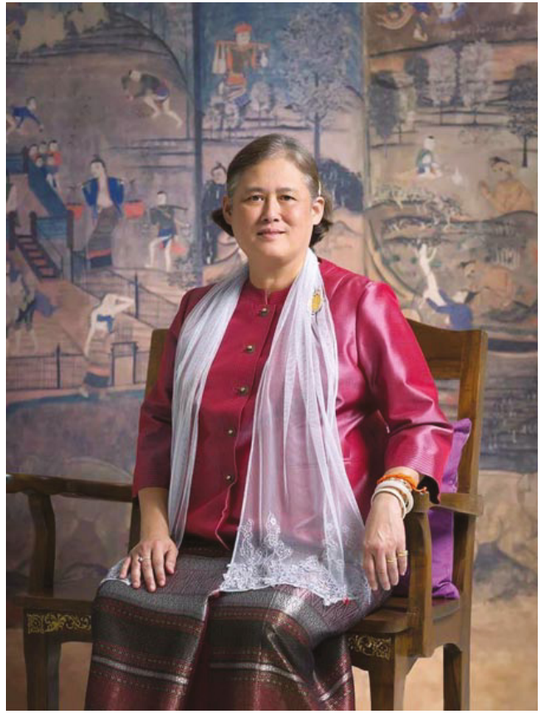

"ข้าพเจ้ายินดีและขอบคุณที่ทุกคนเข้ามาประชุมกันพร้อมหน้าในวันนี้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชฯ นี้ ได้ดำเนินการมาเป็นเวลาถึง ๕ ปีแล้ว และคิดกันว่าจะทำต่อไปในช่วงที่สองอีก ๕ ปี และคิดมาใหม่ว่าในขั้นที่สองนี้จะทำในลักษณะไหน ที่จริงในเบื้องต้นนั้น ข้าพเจ้า ก็มิได้เป็นนักพฤกษศาสตร์หรือศึกษาทางนี้มาโดยตรง ถึงแม้ศึกษาตอนนี้ก็คงจะสายไปเสียแล้วเพราะว่าขณะนี้ไม่สามารถที่จะจำชื่อคน สัตว์ สิ่งของได้มากเท่าที่ควร แต่ว่าเหตุที่สนใจในพืชพรรณหรือทรัพยากรต่าง ๆ ของประเทศเรามานานแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางพืช เหตุผลที่ศึกษาเพราะถือว่าง่ายต่อการศึกษาอย่างอื่น เวลาไปไหนที่มีคนตามกันเยอะแยะ ถ้าศึกษาสัตว์ สัตว์ก็วิ่งหนีหมด แต่พืชนั้นเขาอยู่ให้ศึกษาได้ พอศึกษาไปสักพักก็เกิดความสนใจว่า นอกจากทางกรมป่าไม้ซึ่งได้ติดต่อกันในครั้งแรก เบื้องต้นเพราะว่าชอบไปท่องเที่ยวในที่ต่าง ๆ ตามป่าเขา ดูว่าในเมืองไทยมีสภาพภูมิประเทศ ภูมิศาสตร์อย่างไร และก็ได้ศึกษาเรื่องต้นไม้ต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ ก็ยังเห็นว่ามีหน่วยงานของ รัฐ ของเอกชน ทั้งเป็นหน่วยงานของราชการ เช่น กรมป่าไม้ กรมวิชาการเกษตร และสถาบันการศึกษาที่ทำงานเกี่ยวกับเรื่องของพืช ศึกษาว่าพืชกี่ชนิด ทั้งเรื่องชื่อของพืชชนิดต่าง ๆ เรื่องการอนุกรมวิธาน เป็นต้น ก็ศึกษากันหลายแห่ง จึงเกิดความคิดขึ้นมาว่าน่าจะมีการรวบรวมว่าแต่ละสถาบันนั้น ได้ทำงานในส่วนของตนอย่างไร ยกตัวอย่างเช่น พืช ก็ได้ศึกษาพืชแต่ละแห่ง ได้รวบรวมนั้นชื่อต่างกันหรือซ้ำกันอย่างไร เพื่อที่จะให้รวมกันว่าทั้งประเทศนั้นเรามีอะไรกันบ้าง ที่จริงแล้วงานที่จะศึกษาพืชหลายชนิดนี้เป็นเรื่องที่ทำได้ยากและทำได้ช้า คน ๆ เดียวหรือสถาบัน ๆ เดียวนั้นครอบคลุมไม่ได้ทั้งหมด ถ้ามีหลาย ๆ หน่วยงานช่วยกันครอบคลุมก็อาจจะได้มาก ถ้าต่างคนต่างไม่รู้กัน ก็อาจจะเกิดเป็นที่น่าเสียดายว่าจะไม่ได้ข้อมูลเต็มที่ จึงคิดว่าอยากจะทำฐานข้อมูลที่นักวิชาการทุกคนจะใช้ในการค้นคว้ารวมไว้ด้วยกัน ในวังมีความรู้สึกว่า ๑ ตารางกิโลเมตร ของวังนี้ก็ใหญ่โตพอสมควร แต่ว่าที่จริงแล้วถ้าจะเอางานทุกสิ่งทุกอย่างมาสุมกันย่อมจะไม่พอ พื้นที่ไม่ได้ ก็ต้องทำงานอะไรที่จะประหยัดที่ดินที่สุด ในตอนนั้นก็เลยคิดว่าทำฐานข้อมูลคอมพิวเตอร์ ซึ่งใช้การเรียกชื่อพืชที่ทุกคนจะเข้าถึงได้ จึงพัฒนาจากจุดนั้นมาเป็นงานต่าง ๆ ที่ ดร.พิศิษฐ์ฯ ได้กล่าวเมื่อสักครู่นี้ ซึ่งงานที่กล่าวถึงนี้ก็เป็นงานที่หน่วยงานราชการ ต่าง ๆ ได้ทำมาแล้วเป็นจำนวนมาก และหลังจากโครงการฯ นี้ก็มีการตั้งขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้นก็ยังคิดว่าถ้ามีการได้ประชุมกันพร้อมกันอย่างนี้ จะได้มาตกลงกันแน่นอนว่าใครทำอะไร และในส่วนที่เหมือนกันถ้าซ้ำกันโดยไม่จำเป็นก็อาจจะตกลงกัน แบ่งกันว่าอันนี้งานนี้ใครจะทำ หรืองานที่หน่วยโครงการทางด้านสำนักพระราชวังเคยทำอยู่ แต่ว่าเมื่อมีหน่วยงานที่เข้ามารับผิดชอบโดยตรงรับไปทำแล้ว ทางสำนักพระราชวังก็คิดว่าน่าจะตัดได้ในส่วนนั้นและก็หันมาทำงานทางด้านการประสานงานหรือความร่วมมืออย่างนี้เป็นต้น ซึ่งเข้าใจว่าก็เป็นการทันสมัยในปัจจุบัน ซึ่งประเทศค่อนข้างจะฝืดเคือง เพราะฉะนั้นทำงานอะไร ถึงแม้จะเป็นงานที่ดี ถ้าตกลงกันได้แล้วก็จะเป็นการประหยัดพลังคนหรือพลังเงินงบประมาณในส่วนนี้ ไม่จำเป็นต้องให้ในหน่วยงานอื่นหรือถ้าให้หน่วยงานอื่นทำก็ต้องให้ทำไป และงานนี้เราอาจจะต้องมานั่งพิจารณาคิดดูว่าจะทำงานได้โดยประหยัดอย่างไร บางส่วนที่อาจจะยังไม่จำเป็นในขั้นนี้หรือว่าทำได้ไม่ต้องเน้นเรื่องความหรูหราหรือความสวยงามมากนัก เอาเฉพาะที่ใช้จริง ๆ และก็ประหยัดไปได้เป็นบางส่วนก็ดี

ส่วนสำหรับเรื่องของโรงเรียนนั้น ก็ได้มีประสบการณ์ในการที่ไปเยี่ยมโรงเรียนในภาคต่าง ๆ มาหลายแห่ง ก็เห็นว่าเรื่องที่จะสอนให้นักเรียนหรือให้เด็กมีความรู้ และมีความรักในทรัพยากร คือความรักชาติ รักแผ่นดินนี้ก็คือ รักสิ่งที่เป็นสมบัติของตัวเขา การที่ให้เขารักษาประเทศชาติหรือรักษาสมบัติของเขานั้น ทำได้โดยสร้างความรักความเข้าใจ ถ้าใครไม่รู้จักกัน เราก็ไม่มีความสัมพันธ์ ไม่มีความผูกพันต่อกัน แต่ว่าถ้าให้เขารู้จักว่าสิ่งนั้นคืออะไร เขาจะรู้สึกชื่นชมและรักหวงแหนในสิ่งนั้นว่าเป็นของตนและจะทำให้เกิดประโยชน์ได้ เคยได้แนะนำโรงเรียนต่าง ๆ ที่ได้ไปเยี่ยมไม่เฉพาะแต่โรงเรียนที่เข้าร่วมโครงการฯ นี้ โรงเรียนทั่ว ๆ ไปด้วยว่า นอกจากพืชพรรณแล้ว สิ่งที่มีในธรรมชาติหรือสิ่งที่หาได้ง่าย ๆ นั้นก็อาจจะเป็นอุปกรณ์การสอนในวิชาต่าง ๆ ได้หลายอย่างแม้แต่วิชาศิลปะก็ให้มาวาดรูปต้นไม้ ไม่ต้องหาของอื่นให้เป็นตัวแบบ หรือในเรื่องภาษาไทยการเรียงความก็อาจช่วยในการเขียนรายงานทำให้หัดเขียนหนังสือหรือแต่งคำประพันธ์ในเรื่องของพืชเหล่านี้ได้ หรือเป็นตัวอย่างงานศึกษา งานวิทยาศาสตร์ หรือวิชาอื่น ๆ ดังที่ ดร.พิศิษฐ์ฯ ได้กล่าวมา ในที่นี้ที่ยังไม่เคยกล่าวคือเรื่องของวิชาการท้องถิ่น ซึ่งเป็นนโยบายของกระทรวงศึกษาธิการอยู่แล้ว ที่ว่าจะให้นักเรียนได้ศึกษาความรู้ท้องถิ่น นอกจากความรู้ที่เป็นมาตรฐานจากส่วนกลางมาแล้ว แม้แต่ตำราก็มีการส่งเสริมให้ครู อาจารย์ใน ท้องถิ่นนั้นได้รวบรวมความรู้หรือได้แต่งขึ้น โดยเฉพาะการศึกษาวิชาการทางด้านศิลปวัฒนธรรม อาชีพท้องถิ่น แต่ในด้านของธรรมชาตินั้นยังมีค่อนข้างน้อย เท่าที่ไปแนะนำมาในเรื่องของการอนุรักษ์ทรัพยากรนั้น ได้เสนอว่าไม่ใช่เป็นเฉพาะที่ว่าจะให้เด็กนักเรียนปลูกป่าหรือว่าให้อนุรักษ์ดินปลูกหญ้าแฝกอย่างเดียวก็จะพยายามจะให้ออกไปดูข้าง ๆ โรงเรียนว่าที่นั่นมีอะไรอยู่และต้นไม้นั้นชื่ออะไร เป็นอะไร พอดีมีประสบการณ์จากการที่ได้เคยออกไปส่งเสริมในเรื่องของโภชนาการ ในระยะแรก ๆ ที่เริ่มทำงานเมื่อ พ.ศ.๒๕๒๓ ในช่วงนั้นออกไปทำงานก็ทำงานอย่างค่อนข้างจะเบี้ยน้อยหอยน้อย คือเงินไม่ค่อยมีต้องออกเองบ้าง ทำให้ไม่มีเงินที่จะส่งเสริมเรื่องเมล็ดพันธุ์ผัก หรืออุปกรณ์เครื่องใช้มากนัก ได้ครบทุกแห่งก็ให้ใช้พืชผักในท้องถิ่นนั้น เขาก็รู้และก็มีชื่อพื้นเมือง แต่ว่าพอเอาเข้าจริง แม้แต่ชื่อวิทยาศาสตร์ยังไม่มีใครแน่ใจว่าชื่ออะไร ก็นำมาศึกษาและเวลานี้ก็ได้เห็นว่ามีการศึกษาอย่างกว้างขวาง คือ ได้ศึกษาว่าคุณค่าทางอาหารของผักพื้นเมืองเหล่านั้นมีอะไรบ้าง และได้มีการวิเคราะห์พิษภัยของพืชเหล่านั้นไว้ด้วย เดิมเท่าที่คิดก็ยอมรับว่าไม่ได้คิดเรื่องพิษภัยเพราะเห็นว่าคนรับประทานกันอยู่ประจำก็ยังมีอายุยืน แต่เห็นว่าจากการวิจัยของนักวิชาการก็ได้ทราบว่ามีพืชพื้นบ้านบางอย่างที่รับประทานกันอยู่มีพิษบ้างทำให้เกิดความคิดที่ว่าถ้าบริโภคกันในส่วนที่เป็นท้องถิ่นก็อาจจะไม่เป็นพิษเป็นภัยมาก เพราะว่าในวันนั้นเก็บผักชนิดนี้ได้ก็นำมาบริโภค อีกวันก็เก็บได้อีกอย่างก็นำมาบริโภค แต่ถ้าสมมติว่าเป็นการส่งเสริมเป็นโครงการขึ้นมาแล้ว ก็จะมีการขยายพันธุ์เป็นจำนวนมาก และก็รับประทานอย่างนี้ซ้ำ ๆ ซาก ๆ จะมีอันตรายต่อร่างกายเป็นอย่างยิ่งก็อาจจะเป็นได้ อันนี้ที่ยกตัวอย่าง แสดงว่าวิชาการนี้แตกแขนงไปหลายอย่าง และมีการศึกษาได้หลายอย่าง และก็มีบุคคลหลายคนที่ช่วยกันคิดช่วยกันทำ ถ้าจะช่วยกันจริง ๆ นี้ ก็อาจจะต้องแบ่งหน้าที่ ถึงขั้นตอนนี้ก็ต้องแบ่งหน้าที่กันเพื่อที่จะแบ่งในด้านปริมาณงานที่ทำหรือ งบประมาณที่ทำ ก็ได้รับการสั่งสอนจากผู้หลักผู้ใหญ่อยู่เสมอว่า ถ้าคนเรามีความคิดพุ่งแล่นอะไรต่าง ๆ นานาก็คิดได้ แต่ถึงตอนทำจริง มีขั้นตอนเหมือนกัน การใช้คนให้ทำอะไรนี่ ก็ต้องคิดถึงกระบวนการว่า จะไปถึงเป้าหมายที่เราต้องการนั้น จะต้องใช้ทั้งเงินใช้ทั้งเวลา ใช้ทั้งความคิดความอ่านต่าง ๆ ซึ่งจะไปใช้ใครทำก็ต้องให้แน่ใจว่า เขาเต็มใจหรืออาจเต็มใจแต่ว่าภารกิจมากมีเวลาจะทำให้เท่าใด หรือเขาอาจทำให้ด้วยความเกรงใจเราแล้วว่าทีหลัง อย่างนี้เป็นต้นก็บอกว่าไม่เป็นไร เพราะว่าเวลาทำอะไรก็มิได้บังคับ ก็ขอเชิญเข้าร่วมช่วยกัน แต่ถ้าคนใดมีข้อขัดข้องหรือมีข้อสงสัยประการใด ก็ไถ่ถามกันได้ไม่ต้องเกรงใจ เพราะถือว่าทำงานวิชาการแบบนี้ไม่เคยจะคิดว่าโกรธเคือง ถ้าใครทำไม่ได้ไม่ได้ก็แล้วไป ก็ทำอย่างอื่นทำอย่างนี้ไม่ได้ ก็ต้องทำได้สักอย่าง คิดว่าโครงการนี้ขั้นตอนต่อไป อาจจะต้องดูเรื่องเหล่านี้ให้ละเอียดยิ่งขึ้น ใครทำอะไรได้ และประโยชน์อาจจะมีอีกหลายอย่าง เช่น งานบางอย่างหรืออย่างพืชนี้จะมีประโยชน์ในเชิงธุรกิจได้อีกก็มีด้วยซ้ำ ถ้าเราทราบสรรพคุณของเขาและนำมาใช้ ในส่วนที่ว่าถ้าขยายพันธุ์แล้วอันตราย คือ การขยายพันธุ์เหล่านี้ก็อาจจะเป็นการช่วยในเรื่องของการส่งเสริมอาชีพให้แก่ราษฎรเพิ่มขึ้นอีกก็อาจเป็นได้ ทั้งนี้ก็ต้องไม่ละเลยในเรื่องของวิชาการ สิ่งที่ถูกต้องอะไรที่เป็นคุณ อะไรที่เป็นโทษ และยังมีเรื่องที่เกี่ยวข้องในเรื่องของงาน ของเงิน ในที่นี้ยังมีเรื่องเพิ่มอีกเรื่องหนึ่งคือ เรื่องของที่ดิน อาจจะต้องมีการกำหนดแน่นอนว่าที่ดินนั้นอยู่ในสภาพไหน สภาพการถือครองในลักษณะใด ศึกษาในเรื่องของกฎหมายให้ถูกต้องว่าใครมีสิทธิ์หรือหน้าที่ทำอะไรบ้าง ใครทำอะไรไม่ได้ เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องที่จะต้องศึกษา เป็นเรื่องที่จะต้องจุกจิกมากอีกหลายอย่าง ที่พูดนี้มิ ได้หมายความถึงว่าจะเป็นการจะจับผิดว่าใครทำผิดใครทำถูก แต่ว่างานโลกปัจจุบันนี้ ทำอะไรก็รู้สึกว่าเรื่องการรักษามาตรฐานนั้นเป็นเรื่องสำคัญ เพราะว่าต่อไปงานนี้เราอาจจะไม่ใช่จำกัดอยู่แต่ภายในประเทศ อาจจะต้องมีการติดต่อไปถึงประเทศอื่นด้วย เป็นการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศ เพราะฉะนั้นจะต้องมีการทำงานในลักษณะที่คนอื่นยอมรับได้ นี่ก็เป็นความคิดเกี่ยวกับโครงการนี้”

พระราชดำรัส
เมื่อครั้งทรงดำรงพระราชอิสริยยศ
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
พระราชทานพระราโชวาทให้คณะกรรมการอำนวยการ คณะกรรมการบริหารผู้ร่วมสนองพระราชดำริและผู้ทูลเกล้าฯ
ถวาย ที่เฝ้าทูลละอองพระบาทในการประชุมประจำปี
โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริฯ
ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา กรุงเทพฯ
วันพฤหัสบดี ที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๐

ปรัชญาการสร้างนักอนุรักษ์

“

ให้
การสัมผัส ในสิ่งที่ไม่เคยได้สัมผัส
การรู้จริง ในสิ่งที่ไม่เคยได้รู้จริง
เป็น
ปัจจัย สู่ จินตนาการ
เป็น
เหตุแห่งความอาทร การุณย์
สรรพชีวิต สรรพสิ่ง

”

ดร. พิศิษฐ์ วรอุไร

สารอธิการบดี
มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ มีพันธกิจหลัก ๕ ประการ ซึ่งหนึ่งในพันธกิจนั้น ได้แก่ การเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจในคุณค่า ความสำนึก และความภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นและของชาติ โดยทางมหาวิทยาลัยได้กำหนดให้เป็นวาระสำคัญแห่งมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ การส่งเสริมให้ท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการธำรงรักษาศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของท้องถิ่น ถือเป็นหน้าที่ของมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ที่ต้องดำเนินการเพื่อมุ่งให้เกิดการศึกษาวิจัย รวบรวมจัดเก็บ การต่อยอดองค์ความรู้ และเผยแพร่สู่นักศึกษา ประชาชนทั่วไป โดยเฉพาะคนในท้องถิ่นให้ได้ทราบถึงสาระสำคัญและประโยชน์แท้จริง

หนังสือ “หมากไหมในวิถีล้านนา” เป็นหนังสือที่รวบรวมภูมิปัญญาเกี่ยวกับหมากของชาวล้านนาเอาไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิต ประวัติศาสตร์ ภูมิปัญญา ศาสนา และประเพณีของชาวล้านนาที่มีการถ่ายทอดมายาวนาน นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงวิธีการใช้ประโยชน์จากพันธุกรรมพืชหมากผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่น นับว่าเป็นการส่งเสริมให้คนในท้องถิ่นเห็นคุณค่าตระหนักในความสำคัญของการรักษาวัฒนธรรมท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี และยังสอดคล้องตามวัตถุประสงค์การดำเนินงานของ อพ.สธ. ตามพระราชดำริสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

รองศาสตราจารย์ ดร.ชาตรี มณีโกศล
รักษาราชการแทนอธิการบดี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

สารผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ มีภารกิจหลักในการส่งเสริม ทำนุบำรุง เผยแพร่องค์ความรู้ ให้บริการวิชาการด้านศิลปวัฒนธรรมแก่ท้องถิ่น ในแต่ละปีทางสำนักศิลปะและวัฒนธรรมได้จัดโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การประชุมสัมมนา จัดแสดงนิทรรศการเกี่ยวกับใบลาน เอกสารโบราณ ศาสนา ชาติพันธุ์ ภูมิปัญญา ประวัติศาสตร์ รวมทั้งการร่วมกิจกรรมกับเครือข่ายความร่วมมือด้านศิลปวัฒนธรรมระหว่างสถาบันการศึกษา และองค์กรภาครัฐ ภาคเอกชนทั้งในประเทศและต่างประเทศมาโดยตลอด

หนังสือ “หมากไหมในวิถีล้านนา” เล่มนี้ เป็นผลงานการรวบรวมและเรียบเรียงองค์ความรู้ด้านพันธุกรรมพืชหมากและการใช้ประโยชน์จากพืชหมาก ซึ่งเป็นหนึ่งในการสนองงานโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ด้วยหมากเป็นพืชที่มีคุณค่าและมีความสัมพันธ์กับการดำเนินวิถีชีวิตของชาวล้านนามาตั้งแต่อดีต เป็นสิ่งที่คนรุ่นหลังต้องร่วมกันสืบสานอนุรักษ์พืชหมากและภูมิปัญญาการทำ “หมากไหม” เพื่อเป็นมรดกของชาวล้านนาและแผ่นดินไทยต่อไป

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุชานาฏ สิตานุรักษ์
ผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

คำนิยมผู้อำนวยการศูนย์ประสานงาน
โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

“ต้นหมาก” จัดเป็นพันธุกรรมพืชที่มีความสำคัญต่อวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนไทย มีการนำเอาหมากมาใช้ประโยชน์หลายอย่าง เช่น การรักษาโรค ประเพณี พิธีกรรม และงานอุตสาหกรรม หมากยังมีความสำคัญในแง่ของการใช้เป็นเครื่องมือสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและสังคม ในภาคเหนือของประเทศไทยชาวล้านนาได้นำผลหมากมาแปรรูปเป็นหมากแห้งเรียกว่า “หมากไหม” เป็นวิธีการถนอมอาหารอย่างหนึ่งที่ผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในท้องถิ่น ปัจจุบันสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง ความเข้าใจเรื่องหมากในวิถีชีวิตของชาวล้านนาเริ่มจางหาย ศูนย์ประสานงานโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ ได้เล็งเห็นความสำคัญที่จะอนุรักษ์ต้นหมากและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชหมาก จึงได้ทำการศึกษาวิจัยและเก็บรวบรวมองค์ความรู้เรื่องหมาก และส่งเสริมให้สังคมเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์พืชหมากให้อยู่คู่กับวิถีชีวิตชาวล้านนาและสังคมไทย

ข้าพเจ้า ในนามศูนย์ประสานงานโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ ขอแสดงความชื่นชมยินดีขอบคุณผู้เรียบเรียงและทางคณะผู้จัดทำไว้ ณ โอกาสนี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์เกษม กุณาศรี
รักษาการผู้อำนวยการศูนย์ประสานงาน
โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริ
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

คำนำ

"หนังสือหมากไหมในวิถีล้านนา" เล่มนี้ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นจากการศึกษาค้นคว้าจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ เช่น การอ่านจากเอกสาร หนังสือ บทความ งานวิจัย และการลงพื้นที่สำรวจข้อมูล สัมภาษณ์ผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับวัฒนธรรมหมากของชาวล้านนา โดยเฉพาะเรื่องภูมิปัญญาการทำหมากไหมและการใช้ประโยชน์จากหมากไหม นอกจากนี้ยังอาศัยประสบการณ์จากการบวชเรียนจึงมีโอกาสได้ศึกษาเก็บเกี่ยวความรู้จากครูบาอาจารย์และผู้เฒ่าผู้แก่หลายท่าน

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าหมากมีความผูกพันกับวิถีชีวิตของผู้คนในประเทศกลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาช้านาน สำหรับประเทศไทยนั้น ปรากฏเรื่องหมากมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย มีหลักฐานปรากฏในหลักศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ เชื่อว่าท่านผู้อ่านคงพอทราบกันอยู่ ส่วนหมากทางภาคเหนือของประเทศไทยก็มีปรากฏเรื่องภูมิปัญญาของการนำหมากมาใช้ประโยชน์ทั้งในเรื่องของการบริโภคและอุปโภค

"หมาก" จึงถือเป็นวิถีชีวิตและเครื่องมือสะท้อนวัฒนธรรมของชาวล้านนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เช่น การสู่ขอบ่าวสาว พิธีไหว้ครู การใช้เป็นเครื่องบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น "หมากไหม" ได้ถูกจัดเป็นปัจจัยหนึ่งในการใช้เป็นเครื่องประกอบประเพณีและวัฒนธรรมของชาวล้านนา โดยเฉพาะกลุ่มชาวไทยวน นับเป็นสิ่งสำคัญที่จะขาดไปเสียไม่ได้ แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เพราะมรดกภูมิปัญญาเรื่องหมากไหมกำลังจะสูญหายไปจากสังคมชาวล้านนาจากปัจจัยหลายอย่าง ในหนังสือเล่มนี้ผู้เรียบเรียงจึงได้แสดงประวัติและภูมิปัญญาการทำหมากไหม และหมากไหมในวิถีชีวิตของชาวล้านนาเพื่อให้ผู้สนใจได้อ่าน

ภวัต ณ สิงห์ทร
ผู้เรียบเรียง

สารบัญ

	หน้า
สารอธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่	๑๑
สารผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่	๑๒
คำนิยมผู้อำนวยการศูนย์ประสานงาน อพ.สธ. มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่	๑๓
คำนำ	๑๔
“หมาก” เป็นของมีค่า	๑๙
รู้เรื่อง “ต้นหมาก”	๒๙
“หมาก” เป็นของดีมีประโยชน์	๓๙
ภูมิปัญญาการทำ “หมากไหม”	๔๙
“หมากไหม” ในวิถีชีวิตชาวล้านนา	๕๙
ฝากไว้ให้ลูกหลาน	๘๑
ส่งท้าย	๘๙
บรรณานุกรม	๙๒

“หมาก”

เป็นของมีค่า

หากจะกล่าวถึงคำว่า “หมาก” เชื่อว่าผู้อ่านหลายท่านคงมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหมากมาไม่มากก็น้อย แต่เพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องราวของ “หมาก” ได้อย่างถูกต้อง ในเบื้องต้นนี้ผู้เรียบเรียงจะขอกล่าวถึงความหมายของ “หมาก” ให้ทราบเสียก่อน ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตสถาน ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

“หมาก” เป็นคำนาม หมายถึง ชื่อเรียกปาล์มหลายชนิด หลายสกุลในวงศ์ Palmae โดยเฉพาะชนิด Areca catechu L. ผลมีรสฝาด ใช้เคี้ยวกินกับปูน พลู ซึ่งรวมเรียกว่า กินหมาก และใช้ฟอกหนัง ผลที่ยังไม่แก่เรียก หมากดิบ, ผลที่แก่จัด เรียก หมากสง, เนื้อหมากที่ฝานบาง ๆ ตากแห้ง ลักษณะคล้ายอีแปะ เรียก หมากอีแปะ, ผลแก่จัดที่เก็บไว้ทั้งเปลือกเพื่อไว้กินนาน ๆ เรียก หมากยับ

ความหมายที่ ๒ เป็นคำนาม หมายถึง ผลไม้ เช่น หมากขาม แต่เสียงมักกร่อนเป็น มะ เช่น มะขาม

และความหมายสุดท้าย เป็นคำนาม หมายถึง ใช้เรียกสิ่งของที่เป็นหน่วยเป็นลูกว่า หมาก เช่น หมากเก็บ หมากรุก (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖)

พจนานุกรมภาษาล้านนา ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา หมายถึง เป็นคำนำหน้าเรียกผลไม้ต่าง ๆ ตลอดจนสิ่งที่มีลักษณะ กลมป้อมที่พอจะถือในกำมือได้ คำนี้อาจออก เสียงเป็น หมะ หม่า บะ บ่า ก็ได้ แต่ใน พจนานุกรมนี้จะใช้เพียง บ่า

ต้นหมาก เรียกชื่อเฟิร์นชนิดหนึ่งว่า กุดหมาก เรียกกล้วยไม้ชนิดหนึ่งว่า เอื้องหมาก (สถาบันภาษา ศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๓๙)

แต่ในประเทศไทยยังมีพันธุกรรมพืชอีกชนิดหนึ่งที่ใช้คำว่า “หมาก” เป็นชื่อเรียกขาน พืชชนิดนี้ชาวล้านนาใช้ประโยชน์ในการนำไปบูชาพระ และใช้ประกอบอาหาร เรียกว่า “หมากบู้ หมากเมีย” ปรากฏในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือดังนี้ “หมากพู้” ทางภาคกลางเรียก “หมากผู้หมากเมีย” เป็น พรรณไม้ในวงศ์ AGAVACEAE มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า Cordyline fruticosa Acheval. เป็นไม้พุ่ม ลำต้นตั้งตรงไม่แตกกิ่งก้านสาขา สูงประมาณ ๑-๓ เมตร ใบออกส่วนบนของต้น แตกเป็นวงสลับกันไปรอบ ๆ ลำต้น ใบยาวแหลม ยาวประมาณ ๓๐-๕๐ เซนติเมตร กว้าง ๕-๑๐ เซนติเมตร สีม่วงแดง แดงหรือเขียว ดอกออกเป็นช่อที่ยอด สีม่วงแดงหรือชมพูหรือ สลับด้วยสีเหลืองอ่อน ผลทรงกลม ฉ่ำน้ำ เส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ ๕ มิลลิเมตร มีเมล็ด ๑-๓ เมล็ด นิยมปลูกเป็น ไม้ประดับ ชาวล้านนานิยมใช้ยอดมาปักแจกัน หรือ “หม้อไหดอก” ไว้บน “หิ้งพระเจ้า” หรือใช้ปักบน “ก๋วยสลาก” คือ ไทยทานที่ถวายพระในพิธีทานสลากภัตต์ ส่วนดอกหมาก นิยมนำมาใส่แกงแค (แกงชนิดหนึ่งมีผักหลายอย่างรวมกัน)หมากพู้นี้บ้างก็เรียกว่า “ชู้หมาก” อ่านว่า “จู้หมาก” มีสรรพคุณทางยา เช่น ห้ามเลือด แก้บวมอักเสบ แก้บิดถ่ายเป็นเลือด แก้ไอเป็นเลือด ปัสสาวะเป็นเลือด ริดสีดวง ทวารมีเลือดออก แผลบวมจากการหกล้ม เป็นต้น แต่สตรี มีครรภ์ไม่ควรกิน (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒)

จะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมและภูมิปัญญาเกี่ยวกับพืชหมากเกิดขึ้นจากปัจจัยพื้นฐานการดำรงชีวิตของคนไทย และผู้คนที่มีถิ่นฐานอาศัยในแถบประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติพืชหมากจึงมีปรากฏให้เห็นในวิถีชีวิตประจำวัน ทั้งในเรื่องการใช้เป็นเครื่องอุปโภคและบริโภค เช่น ใช้เป็นเครื่องมือประกอบประเพณีและพิธีกรรม การรักษาโรค และใช้เป็นเครื่องประกอบอาหาร ในประเทศไทยมีหลักฐานปรากฏตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในหนังสือจารึกสมัยสุโขทัยของกรมศิลปากร(๒๕๒๙) ได้พรรณนาถึงความอุดมสมบูรณ์ของป่าหมาก และความสำคัญของหมากในฐานะเป็นทรัพย์สินมรดกของตระกูล ดังความว่า “ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่าเหย้าเรือนพ่อเชื้อ เสื้อคำมัน ช้างขอลูกเมียเยียข้าวไพร่ฟ้าข้าไท ป่าหมากป่าพลูพ่อเชื้อมัน ไว้แก่ลูกมันสิ้น.....เมืองสุโขทัยนี้จึ่งชม สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมือง” นับว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมการกินหมากของคนไทยในอดีต

ในกฎหมายมังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง ปรากฏข้อกฎหมายเกี่ยวกับการลักหมากและการปรับไหมผู้ที่ลักหมาก ดังนี้ “ผู้ใดตัดไม้ยะที่อันขางนั้นเสีย แลเหล้มใช้แทน ๕๒ เงิน หลีตัดละเหล้มพอแปงคันหอกไหม ๕๒ เงิน หลือเหล้มพอใช้กานเมืองละเหล้มหี้ไหม ๑๑๐ เงิน ผู้ใดตัดเครือภิกท่านแลเกือต้องไหม ๒๒๐๐๐ เบี้ย ตัดเครือพู และเคือไหม ๑๑๐๐๐ เบี้ย เนยยะตัดเครือภิกเคือพูท่านเสีย แลต้องไหม ๑๗๕๐๐ เบี้ย เป็นเงิน ๑๓๐ เงิน หลีต้นกวาวก็ดี ต้นหมากก็ดี ตัดแลต้นไหม ๕๒๐ เงิน ลักหมากแลปีหี้อไหมตอบจีก ๙ ปี ทีปีหมาก ๑๑๐๐ เบี้ย ลักหมากแห้งหี้อไตรเป็นค่าเปเบี้ย หี้อไหมด้วยอันลักนั้นเทอะ” (ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมลานนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, ๒๕๒๔)

หมากยังใช้เป็นเครื่องมือแสดงให้เห็นถึงความมีมิตรภาพ ความเคารพนับถือ ความรักความผูกพันธ์ระหว่างผู้น้อยกับผู้อาวุโส ศิษย์กับครู บ่าวกับสาว ในประเพณีการแอ่วสาวของล้านนาจะเกิดขึ้นในช่วงเวลากลางคืนหลังอาหารเย็น ฝ่ายชายจะเดินไปเที่ยวบ้านสาวโดยมีเครื่องดนตรีและขับกลอนไปด้วย ซึ่งชาวล้านนาเรียกว่า “การจ๊อยค่าว” เพื่อใช้เกี้ยวพาราสีระหว่างกันไปมา ทางฝ่ายสาวก็จะจัดเตรียมตลับหรือกล่องสำหรับบรรจุหมากพลู เรียกว่า “แอ็บหมาก” เหมี้ยง บุหรี่ไว้ต้อนรับ ๒ ชุด ชุดหนึ่งเป็นของแขกทั่วไป อีกชุดหนึ่งเป็นของส่วนตัวและใช้ต้อนรับบ่าวที่ตัวเองหมายปอง (สีเลา เกษพรม, ๒๕๔๒) นอกจากนี้ก็ยังใช้เป็นเครื่องอุปโภค บริโภค ในทางศาสนาและพิธีกรรม โดยใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมหลายพิธีซึ่งปรากฏให้เห็นโดยทั่วไป เช่น การใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีเกี่ยวกับกษัตริย์และขุนนาง พิธีไหว้ครู พิธีแต่งงาน พิธีบวช และพิธีเกี่ยวกับศพ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าหมากมีบทบาทและความสำคัญกับวิถีชีวิตของคนไทยตั้งแต่เกิดจนเสียชีวิต

จากการศึกษาค้นคว้าเรื่องหมากตามแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ยังไม่สามารถหาข้อสรุปเกี่ยวกับถิ่นกำเนิดของหมากว่ามาจากแหล่งใด แต่นักวิชาการหลายท่านได้สันนิษฐานไว้ว่า หมากเป็นพืชที่ขึ้นและสามารถเจริญเติบโตได้ดีในแถบประเทศที่มีความอบอุ่นมีความร้อนชื้น ซึ่งพบแพร่หลายในกลุ่มประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ มาเลเซีย อินเดีย ฟิลิปปินส์ ไทย พม่า ลาว ศรีลังกา กัมพูชา อินโดนีเซีย และจีน

ในประเทศไทย หมากมีความสำคัญในแง่ของการใช้เป็นเครื่องบริโภคและมีประโยชน์มหาศาลในทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรมการกินหมากของคนไทยเริ่มกันมาตั้งแต่สมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๒๐) ในสมัยนี้ได้มีการพบเครื่องปั้นดินเผามีลักษณะที่นักวิชาการทางโบราณคดีเรียกว่า “เครื่องถ้วยเขมร” ซึ่งพบมากในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย มีขนาดเล็กและมีลักษณะเฉพาะตัวขึ้นรูปเป็นรูปของสัตว์ต่าง ๆ เช่น นกฮูก กระต่าย ไก่ ช้าง อิ่ง กบ เป็นต้น และที่สำคัญภายในเครื่องปั้นดินเผาเหล่านี้มีปูนขาวติดอยู่ภายใน เชื่อกันว่าเครื่องภาชนะเหล่านี้อาจเป็นเต้าบรรจุปูน ซึ่งใช้เป็นเครื่องประกอบการกินหมากพลู นอกจากนี้ยังมีการขุดค้นเครื่องสำริด เช่น กระโถนสำริด เป็นศิลปะแบบลพบุรี (พยุง วงษ์น้อย, ๒๕๕๙) ในยุคสุโขทัยมีปรากฏหลักฐานในหลักศิลาจารึกสุโขทัย (ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง) ได้กล่าวถึงป่าหมาก ป่าพลู และความสำคัญของหมากในฐานะเป็นทรัพย์สิน เนื้อความได้พรรณนาถึงความอุดมสมบูรณ์ของสวนหมากในเมืองสุโขทัย ดังปรากฏในจารึกว่า “เบื้องตะวันโอกเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีปู่ครู มีทะเลหลวง มีป่าหมากป่าพลู มีไร่ มีนา มีถิ่นถาน” (กรมศิลปากร, ๒๕๒๗) แสดงให้เห็นว่าในยุคนี้มีการปลูกหมากและให้ความสำคัญกับหมากเป็นอย่างมาก และหมากยังมีบทบาทในเรื่องของความเชื่อทางศาสนา ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีและพิธีกรรมอย่างชัดเจน และมีหลักฐานชี้ชัดว่าในอดีตพระสงฆ์มีการกินหมากอย่างอย่างแพร่หลาย ด้วยมีการใช้หมากเป็นหนึ่งในเครื่องอวยทานหรือถวายทาน และเครื่องประกอบในการสถาปนาสมณศักดิ์พัดยศของพระสงฆ์ซึ่งสามารถพบเห็นได้ทั่วไปในปัจจุบัน

สมัยอยุธยานั้นการปลูกหมากมีการเพิ่มปริมาณมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในช่วงนี้มีการติดต่อเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ ธงชัย ลิขิตพรสรรค์และคณะ (๒๕๖๑) กล่าวว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ มองซิเอร์ เดอลาลูแบร์ ฑูตจากประเทศฝรั่งเศสซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ส่งมาเจริญสัมพันธไมตรีกับอาณาจักรอยุธยา ได้บันทึกเรื่องราวของคนไทยว่ามีวัฒนธรรมการเคี้ยวหมาก ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ก็ได้กล่าวถึงเรื่องการค้าขายหมากกับต่างประเทศโดยเฉพาะในแถบมลายูว่า "อนึ่งลูกแขกชวามาลายูบรรทุกหมากเกาะแลหวายตะค้า กระแชงเตยสรรพเครื่องสินค้าปากใต้ บรรทุกเรือปากกว้างสิบศอกสามวามาทอดสมอขายอยู่ที่ตรงคลองคูจาม"

สมัยธนบุรี–รัตนโกสินทร์ การปลูกหมากและวัฒนธรรมการเคี้ยวหมากยังได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ – ๒๔๒๖ รัฐบาลได้กำหนดให้มีการเก็บภาษีอากรไม้ผลไม้ต้น จึงทำให้หมากเป็นสินค้าทางการเกษตรที่ต้องขึ้นทะเบียนตามกฎหมาย จวบจนถึงสมัยรัฐบาลจอมพลแปรก พิบูลสงคราม(จอมพล ป.) เป็นนายกรัฐมนตรีได้มีการประกาศห้ามกินหมากพลู ทำให้วัฒนธรรมการกินหมากซบเซาไป แต่อย่างไรก็ตามประชาชนยังคงแอบปลูกและนิยมกินหมากอยู่แต่ก็ไม่มากอย่างในอดีต แต่ภายหลังทางการก็อนุญาตให้ประชาชนกินหมากตามเดิมแต่ส่งผลทำให้การทำสวนหมากและการแปรรูปหมากได้รับความนิยมลดลงไป

ในสังคมล้านนาหมากนับว่าเป็นผลิตผลและสินค้าทางการเกษตรที่มีค่าและความสำคัญมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในเอกสารใบลานเรื่องกฎหมายมังรายศาสตร์ ฉบับ วัดเชียงหมั้น มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับโทษของการลักหมาก–พลูและการลักตัดต้นหมาก–พลูไว้ว่า "ตัดเคือพูแลเคือ ๒๐ เงิน ใช้ ๔ เท่า ลักใบพู ๑๐๐๐ น้ำ ๓๐๐ เบี้ยใช้ ๔ เท่า ลักหมากแห้ง ๑๐๐๐ น้ำ ทือค่าเสี้ยงเงินใช้ ๙ เท่า ลักหมากลูก แลปี ๑ เงินใช้ ๙ เท่า.....ตัดต้นหมากแลต้นค่า ๓๓๐ เงินใช้ ๔ เท่า....." (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่, ๒๕๒๘) นอกจากนี้ยังปรากฏเหตุการณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ สมัยเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๗ เกิดเหตุความวุ่นวายเรื่องการเก็บภาษีอากรหมากขึ้นที่นครเชียงใหม่ ในพื้นที่แขวงจ๊อมและแขวงกอก ปัจจุบันคือพื้นที่อำเภอสันทราย เรียกว่าเหตุการณ์กบฏพระยาปราบ ล้านนาออกเสียงว่า "พระยาผาบ" เหตุการณ์ครั้งนี้มีจุดเริ่มต้นจากการเก็บภาษีอากรในระบบผูกขาดโดยเฉพาะภาษีเรื่องการปลูกหมาก ปลูกมะพร้าว และพืชสวนเกษตรอื่น ๆ โดยทางการให้จัดเก็บตามระบบภาษีอากรพืชสวนแบบส่วนกลาง(กรุงเทพฯ) คือการให้จัดเก็บภาษีปีละครั้ง โดยมีการจัดเก็บภาษีเฉพาะเมื่อมีการซื้อขายพืชผลทางการเกษตร ทำให้ราษฎรเกิดความไม่พอใจที่มีการจัดเก็บภาษีพืชผลทางการเกษตรแทนระบบเดิมของล้านนาที่เคยปฏิบัติมา

น้อยวงษ์ผู้เป็นผู้ประมูลภาษีหมาก มะพร้าว พลู ได้กำหนดอัตราซึ่งสูงกว่าอัตราเดิมมาก ทำให้ราษฎรที่ปลูกพืชผลดังกล่าวได้รับความเดือดร้อนอย่างหนักจากผู้ที่เก็บภาษีอากร โดยเฉพาะแขวงจ๊อมและแขวงกอก ซึ่งเป็นเขตปกครองของพระยาปราบสงครามและเป็นพื้นที่ซึ่งนิยมปลูกต้นหมากเป็นจำนวนมาก จนเกิดกรณีของราษฎรส่วนหนึ่งไม่สามารถนำเงินมาชำระค่าภาษีได้จึงขอเสียภาษีเป็นผลหมากแทนเงิน ลูกน้องผู้เก็บภาษีไม่ยอมรับข้อเสนอดังกล่าว จึงเกิดความไม่พอใจแก่ราษฎรเป็นอย่างมาก ทั้งหมดได้ร่วมกันต่อต้านผู้เก็บภาษีโดยมีพระยาปราบสงครามเป็นผู้นำ พระยาปราบได้รวบรวมกำลังเกษตรกรส่วนหนึ่งเพื่อจะเข้ายึดเมืองเชียงใหม่ และมีแผนจะจับตัวข้าราชการจากส่วนกลางและเจ้าภาษีอากรชาวจีน แต่ถูกทางการปราบปรามได้เสียก่อนเป็นผลทำให้พระยาปราบสงครามหลบหนีไปขอความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองเชียงตุง เวลาต่อมาได้วางแผนเข้ายึดเมืองฝางไว้ได้สำเร็จ แต่ไม่นานก็ถูกส่วนกลางตามจับและปราบปรามผู้ที่ร่วมกบฏ (วงศ์สักก์ ณ เชียงใหม่, ๒๕๓๙) จากความสำคัญที่กล่าวมา หมากกลายเป็นพืชผลทางการเกษตรและเป็นสินค้าที่สำคัญมาตั้งแต่อดีต และในปัจจุบันก็ยังมีความต้องการในสังคมชาวล้านนาอยู่มาก ถึงแม้ว่าวัฒนธรรมการกินหมากจะลดความนิยมลงไปก็ตามพืชหมากก็ยังคงใช้ในวิถีชีวิตเพื่อการอุปโภคโดยเฉพาะการใช้เป็นเครื่องประกอบในประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ตามความเชื่อของชาวล้านนา

วัฒนธรรมและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชหมาก จึงเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความน่าสนใจในหลายประเด็นไม่น้อยไปกว่าพืชเศรษฐกิจอื่นที่นิยมปลูกกันในปัจจุบัน ครั้งนี้ผู้เรียบเรียงจะขอนำเสนอภูมิปัญญาเรื่อง “หมากไหม” เพราะเป็นเครื่องมือที่สะท้อนให้เห็นถึงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพันธุกรรมพืชในท้องถิ่น และยังคงมีความสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวล้านนาโดยเฉพาะชาวไทยวนหรือกลุ่มคนที่เรียกตนเองว่า “คนเมือง” ดังมีคำโบราณกล่าวว่า “โยนโหถากกิ๋น หมากไหมยาว” หมายความว่า ชาวไทยวนนิยมตัดทรงผมสั้นเกรียน(ทรงมหาดไทย) และชอบกินหรือใช้หมากที่ร้อยเป็นเส้น ๆ (พระครูอดุลย์สีลกิตติ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, ๑๕ กันยนยน ๒๕๖๔) แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายอยู่มาก เนื่องจากในปัจจุบันการปลูกต้นหมากได้รับความนิยมลดน้อยลงทำให้ส่งผลกระทบต่อการนำมาใช้ประโยชน์ทั้งที่ยังคงมีความต้องการใช้หมากในปริมาณมาก โดยเฉพาะในด้านประเพณีและการประกอบพิธีกรรมชาวล้านนา เช่น การทำเป็นเครื่องสักการะในงานบุญต่าง ๆ เช่น การไหว้ครู ประเพณีศพ การแต่งงาน การไหว้ผี และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ดังนั้นการรวบรวมองค์ความรู้เรื่องหมากไหมจะสามารถใช้เป็นเครื่องมือสร้างความตระหนักรู้ในคุณค่า รวมถึงมองเห็นความสำคัญในการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชหมาก และเพื่อสืบสานภูมิปัญญาการผลิตหมากไหมของชาวล้านนาให้คงอยู่กับแผ่นดินไทยต่อไป

สวนหมากบ้านสันทรายหลวง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๖๔

รู้เรื่อง

“ต้นหมาก”

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ของต้นหมาก ผู้เรียบเรียงได้ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมจากแหล่งข้อมูลทางวิชาการและตำราต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับต้นหมาก โดยจะขอนำข้อมูลจากหนังสือเอกสารวิชาการของกองส่งเสริมพืชสวน กรมส่งเสริมการเกษตร แต่งโดย คุณพิศมัย พึ่งวิกรัย และคุณพิมพ์ใจ พัฒนศิริพงศ์ มาเป็นหลักในการอธิบายลักษณะทางพฤษศาสตร์ของหมาก ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านมีความเข้าใจเรื่องหมากตามหลักวิชาการได้อย่างถูกต้อง

๑.ชื่อเรียก

"หมาก" เป็นพืชจำพวกหนึ่งในตระกูลปาล์ม มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า Areca catechu Linn มีชื่อสามัญว่า Betel palm, Betel Nuts, Areca nut , Areca palm,Areca nut palm ซึ่งอยู่ในวงศ์ ARECACEAE – PALMAE นอกจากนั้นยังมีชื่ออื่น ๆ เช่น หมากเมีย(ทั่วไป), หมากสง(ภาคใต้), เซียด(นครราชสีมา), มะ(ตราด), เค็ด, พลา, สะลา(เขมร), สีซะ(กะเหรี่ยง–แม่ฮ่องสอน), หมากมู้(ไทยใหญ่), ปีแน(มลายู), ปิงหวาง(จีนกลาง), ปิงน๊อ(จีนแต้จิ๋ว), ปิงหลาง(ไต้หวัน)

ลักษณะของรากและโคนต้นหมาก

๒.ระบบราก

ต้นหมากมีระบบรากฝอย แบบเดียวกับพืชใบเลี้ยงเดี่ยวทั่วไป จำนวนรากขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ เช่น อายุ ขนาดลำต้น ความอุดมสมบูรณ์ของดิน อากาศ น้ำ ในกรณีที่มีน้ำท่วมขังจะสามารถสร้างรากอากาศขึ้นได้ที่โคนของลำต้น จึงทำให้ไม่ตายแต่ไม่ควรให้น้ำท่วมขังนาน เนื่องจากรากหมากไม่สามารถเจริญเติบโตอยู่ในน้ำได้

ลักษณะลำต้นหมาก

๓. ลำต้น

หมากเป็นไม้ยืนต้นที่มีลำต้นเดี่ยว ไม่มีแก่น และไม่แตกกอ การเจริญเติบโตในระยะแรก ลำต้นจะขยายออกทางด้านกว้างและด้านสูง จนลำต้นมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๖ นิ้ว หลังจากนั้นจะหยุดการเจริญเติบโตทางด้านกว้าง มีแต่การเจริญเติบโตทางด้านความสูงหรือ ด้านยอดเท่านั้น รูปทรงต้นหมากจึงเป็นทรงกระบอกและตั้งตรง โดยส่วนโคนต้นเหนือผิวดิน ซึ่งเรียกว่า "สะโพก" ซึ่งจะมีลักษณะใหญ่กว่าลำต้นตอนส่วนบนเล็กน้อย หมากมีจุดเจริญหรือตาสำหรับการเจริญเติบโตเพียงตาเดียว อยู่ที่ปลายยอดสุดของลำต้นเรียกว่า "ตายอด" ถ้าตายอดของหมากตายหรือถูกทำลาย ต้นหมากก็จะตาย ตายอดเป็นจุดเกิดของใบ เมื่อใบแก่ร่วงหล่นจะทิ้งรอยแผลเป็นไว้ตรงส่วนของลำต้นที่เรียกว่า "ข้อ" ซึ่งมองเห็นได้ชัดเจนรอบ ๆ ลำต้น ระหว่างข้อแต่ละคู่เรียกว่า "ปล้อง" จำนวนข้อของหมากสามารถใช้คำนวณอายุของต้นได้โดยคำนวณจากการเจริญเติบโตของต้นหมากต่อระยะเวลา ๑ ปี ต้นหมากจะมีจำนวนข้อเพิ่มขึ้น ประมาณ ๕ ข้อ เช่น ถ้าเรานับข้อของต้นหมากได้ ๕๐ ข้อ หมากต้นนั้นก็จะมี อายุประมาณ ๑๐ ปี โดยทั่วไปหมากจะมีอายุประมาณ ๑๐ – ๓๐ ปีขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและการดูแลรักษา สำหรับเนื้อไม้ของต้นหมากจะเป็นเสี้ยนยาว ๆ จับตัวกันแน่น เสี้ยนไม้นี้จะแข็งแรงและเหนียวไม่หักง่าย ในเวลาเก็บผลหมากจึงสามารถปีนขึ้นไปเก็บได้ เมื่อเก็บต้นหนึ่งเสร็จแล้ว ก็สามารถโยกต้นหมากให้เอนไปหาต้นถัดไปได้ แล้วกระโดดขึ้นไปเกาะต้นใหม่ที่อยู่ติด ๆ กันได้ โดยต้นหมากไม่จะหัก หมากที่มีอายุน้อย ต้นเล็ก ลำต้นจะเป็นสีเขียว เมื่ออายุมากขึ้นเป็นจะเป็นต้นหมากแก่ ลำต้นจะเปลี่ยนเป็นสีเทา

๔. ใบ

ใบหมากเกิดจากเนื้อเยื่อเจริญตรงส่วนปลายยอด โดยแตกเป็นกระจุกที่ปลายลำต้น ประกอบด้วย โคนก้านใบหรือกาบหมาก ก้านทางใบ และใบย่อยซึ่งเรียงเป็นแถวทั้ง ๒ ข้างของก้านทางใบ กาบหมากมีลักษณะเป็นแผ่นใหญ่หุ้มติดอยู่กับลำต้น เมื่อหมากออกดอก ดอกหรือจั่นหมากจะ ถูกหุ้มอยู่ในกาบหมาก เมื่อกาบหมากร่วงจึงจะเห็นดอกหมากหรือจั่นหมากติดอยู่กับลำต้น

ลักษณะใบของต้นหมาก

ลักษณะดอกหมาก

๕. ดอก

"ดอกหมาก" หรือ "จั่นหมาก" จะเกิดที่ขอบโคนก้านใบหรือกาบหมาก ดอกออกรวมกันเป็นช่อใหญ่ประกอบด้วย แกนกลางหรือโคนจั่นยึดติดอยู่กับข้อของลำต้น และก้านช่อดอกเป็นเส้นยาว ๆ จำนวนมากแตกออกจากแกนกลาง ก้านช่อดอกแต่ละเส้นจะมีดอกหมากติดอยู่ทั้งดอกตัวผู้และดอกตัวเมีย โดยดอกตัวผู้จะอยู่ที่ส่วนปลายและดอกตัวเมียจะอยู่ที่ส่วนโคน เมื่อกาบหุ้มจั่นแตกออก ดอกตัวผู้จะบานจากปลายกิ่งแขนงไปหาโคนแขนงหรืออาจจะบานก่อนกาบหุ้มขั้นแตกออกก็ได้ ดอกตัวผู้จะใช้เวลาบานประมาณ ๒๑ วันจึงหมด หลังจากนั้นอีกประมาณ ๕ วัน ดอกตัวเมียจะเริ่มบานเป็นเวลาประมาณ ๓ – ๕ วัน ดอกตัวเมียที่ได้รับการผสมละอองเกสรแล้วจะเจริญเติบโตเป็นผลหมากต่อไป จะเห็นได้ว่าดอกตัวผู้และดอกตัวเมียจะบานไม่พร้อมกัน ในการผสมเกสรดอกตัวเมียจะได้รับละอองเกสรตัวผู้จากชั้นอื่น ทั้งนี้จำนวนจั่นจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับสายพันธุ์ ความอุดมสมบูรณ์ของดินและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ

ลักษณะผลหมาก

๖. ผล

ผลหมากมีลักษณะกลมหรือกลมรี ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒ – ๒.๕ นิ้ว ผลอยู่รวมกันเป็นทะลาย ใน ๑ ทะลายจะมีผลประมาณ ๑๐๐ – ๑๕๐ ผล ผลอ่อนจะมีสีเขียวเรียกว่า “หมากดิบ” หรือ “หมากสด” เมื่อผลแก่จะเปลี่ยนเป็นสีเขียวอมเหลืองหรือสีเหลืองอมส้มทั้งผล เรียกว่า “หมากสุก” หรือ “หมากสง” สีของผลหมากที่แก่จัดชาวบ้านเรียกว่า “สีหมากสุก” ผลหมากประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้

ลักษณะโครงสร้างภายในของผลหมาก

๑.เปลือกชั้นนอกเปลือกชั้นนี้จะบางกว่าเปลือกชั้นกลาง มีเส้นใยละเอียดเหนียวและแข็ง ผิวเปลือกมีความมัน

๒.เปลือกชั้นกลาง เปลือกชั้นกลางมีเส้นใยหนาหยาบมองเห็นได้ชัด เมื่อเป็นผลดิบอ่อนเส้นใยจะมี สีขาวและอ่อนนุ่ม เมื่อเป็นผลแก่เส้นใยจะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองและแข็งขึ้น

๓. เปลือกชั้นใน เป็นเยื่อบางละเอียดไม่มีเส้นใย ลักษณะใสเป็นมันอยู่ติดกับเนื้อหมาก

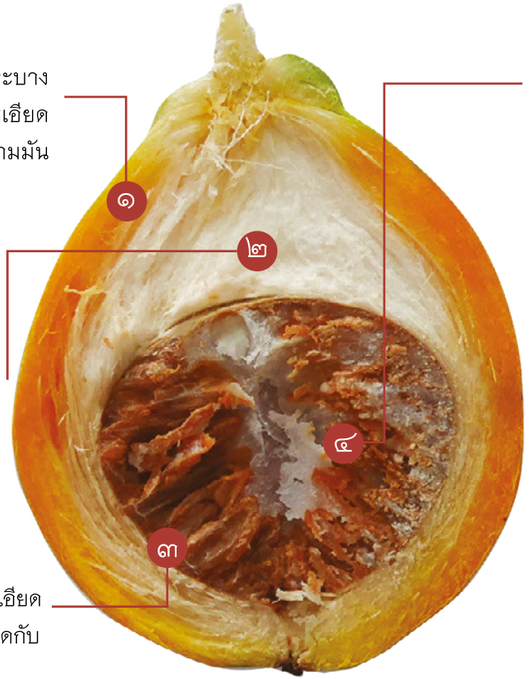

๔. เมล็ด เมล็ดคือส่วนที่เราเรียกว่า “เนื้อหมาก” มีเปลือกชั้นในซึ่งเป็นเยื่อบาง ๆ หุ้มอยู่ เมื่อผลอ่อนเนื้อหมากจะนิ่มมีลายเส้นสีเหลืองจนถึงสีน้ำตาลแดง สามารถเอาออกจากเปลือกได้ง่าย แต่เมื่อผลแก่เนื้อหมากจะแข็ง ลายเส้นเป็นสีน้ำตาลแดงจนถึงสีแดงเข้ม เฉาะเปลือกออกยาก ต้องนำไปตากแดด เนื้อหมากจะแห้งแข็งหลุดออกจากเปลือกง่ายขึ้น ถ้าผ่าเมล็ดหมากตามยาวของผลจะเห็นว่าด้านบนสุดของเมล็ดจะมีจุดเล็ก ๆ สีขาวฝังอยู่ในเนื้อหมากเรียกว่า **“จุดเจริญ”** เมื่อนำผลหมากไปเพาะจะงอกเป็นต้นอ่อนต่อไป

๗. พันธุ์หมาก

ในปัจจุบันสามารถแบ่งพันธุ์หมากตามลักษณะได้ ๒ ลักษณะคือ แบ่งตามลักษณะของผล และแบ่งตามลักษณะทรงของลำต้น

๗.๑. การแบ่งลักษณะตามลักษณะของผล มี ๒ อย่าง ได้แก่

ผลกลมแป้น หมากชนิดนี้ส่วนมากจะมีผลใหญ่ รูปทรงของผลมีลักษณะกลม หรือกลมแป้น ขนาดของเมล็ดใหญ่ มีลักษณะกลมหรือกลมแป้นเช่นเดียวกับลักษณะผล เปลือกมีความหนาค่อนข้างสม่ำเสมอกัน

ผลกลมรี หมากชนิดนี้จะมีขนาดเล็กกว่าผลกลมแป้น รูปทรงของผลจะมีลักษณะยาวหรือยาวรี เมล็ดมีลักษณะไม่แน่นอน อาจจะกลมแป้น หรือกลมรีก็ได้ เปลือกมีความหนาไม่ค่อยสม่ำเสมอ ส่วนใหญ่เปลือกทางด้านขั้วผลจะหนากว่าส่วนอื่น ๆ

ผลหมากที่มีลักษณะเป็นรูปทรงกลมแป้น

ผลหมากที่มีลักษณะผลเป็นรูปทรงกลมรี

ลักษณะต้นหมากที่โตเต็มวัย

๗.๒. การแบ่งตามลักษณะทรงของลำต้น มีอยู่ ๓ ลักษณะ ได้แก่

พันธุ์ต้นสูง ลักษณะลำต้นสูง ต้นค่อนข้างเล็ก ปล้องห่าง ใบยาว จั่นยาวให้ผลผลิตสูง

พันธุ์ต้นเตี้ย ลักษณะลำต้นเตี้ย ต้นอวบใหญ่ ปล้องถี่ ข้อเกือบจะติดกัน ใบสั้น จั่นสั้น ออกจั่นน้อยให้ผลผลิตต่ำ เหมาะที่จะใช้เป็นไม้ประดับหรือใช้ในการปรับปรุงพันธุ์

พันธุ์กลาง มีลักษณะลำต้นสูงปานกลาง ต้นอวบใหญ่ ปล้องห่างปานกลาง ใบสั้นปานกลาง จั่นอวบใหญ่ แต่ค่อนข้างสั้น ให้ผลผลิตค่อนข้างสูง (พิสมัย พึ่งวิกรัย และพิมพ์ใจ พัฒนศิริพงศ์, ม.ป.ป.)

ลักษณะต้นกล้าของต้นหมาก

คุณประโยชน์ของ

“หมาก”

หมาก เป็นพืชผลที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของไทยมาตั้งแต่อดีต ชาวล้านนามีวิถีชีวิตที่ผูกพันธ์อยู่กับธรรมชาติ อาศัยธรรมชาติในการสร้างเอกลักษณ์ และอัตลักษณ์หลายอย่าง หมากสามารถบ่งบอกความเป็นตัวตนและการสร้างวัฒนธรรมของชนชาติ โดยแต่ละชาติได้มีการคิดค้นนวัตกรรมภูมิปัญญาต่าง ๆ หลายแขนงจากหมากจนกลายเป็นองค์ความรู้ที่ได้สั่งสมมาหลายชั่วอายุคน หมากได้กลายเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีความสำคัญและผูกพันธ์กับวิถีชีวิต ซึ่งชาวล้านนาให้ความสำคัญและนำมาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาภูมิปัญญาจนก่อเกิดเป็นศิลปะ ประเพณี วัฒนธรรม โดยได้ยึดถือและสืบทอดกันมาอย่างมีระบบแบบแผนจนถึงปัจจุบัน และนอกจากนี้มีการนำหมากไปใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ดังนี้

ขันบูชาครู "ขันตั้ง"

๑. ด้านประเพณีและพิธีกรรม

มนุษย์มีความเชื่อว่าการมีศาสนาหรือสร้างพิธีกรรมเพื่อไปสร้างความสัมพันธ์ที่ดี คือทำให้เกิดความสมดุล เพราะเชื่อว่าอำนาจที่อยู่นั้นมีทั้งของดีและของไม่ดี ถ้าสามารถทำความเข้าใจกับอำนาจนั้นได้ และมนุษย์เชื่อว่าจะได้รับประโยชน์ เช่น การคุ้มครอง หรือความดีงามที่ตนเองปรารถนา เป็นผลทำให้เกิดความสุขกายสบายใจ กับตนเอง ครอบครัว ชุมชน และสังคม พิธีกรรมมักจะเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์มีความเชื่อว่ามีอำนาจเหนือธรรมชาติที่เกินกว่าความสามารถของมนุษย์จะควบคุมได้ การประกอบพิธีกรรมจะมีผู้เชี่ยวชาญในการประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ และต้องได้รับการยอมรับจากสังคม เช่น พระภิกษุสงฆ์ พ่อหน้อยพ่อหนาน เจ้าทรง พ่อหมอ แม่หมอ เป็นต้น คนเหล่านี้ได้ผ่านการเรียนรู้ด้านพิธีกรรม บทสวด เวทมนต์คาถา ดังนั้นพิธีกรรมจึงเป็นหนึ่งในเครื่องมือในการนำไปสู่เป้าหมาย และสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ปัจจุบันเราจึงพบเห็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับศาสนา ผีสางเทวดา และพิธีกรรมแต่ละพิธีนั้นก็จะมีความพิเศษแตกต่างกันไป หลายเหตุผลที่มนุษย์ไม่สามารถเอาชนะพลังอำนาจเหนือธรรมชาติภายใต้ความคิดของตนเองได้ จึงต้องแสวงหาภูมิปัญญาหนทางแก้ไข "หมาก" จึงกลายเป็นหนึ่งในเครื่องมือแห่งการสร้างพลังความศรัทธาของชาวล้านนา และปฏิเสธไม่ได้ว่าหมากได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในทางประเพณีและพิธีกรรมหลายพิธีกรรม

"หมากไหม" มีบทบาทในฐานะการใช้เป็นเครื่องมือในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวล้านนาตั้งแต่เกิดจนเสียชีวิต เช่น กรณีมีเด็กคลอดในครอบครัวก็จะจัดหา "หมากคำ พลูใบ" ไปวางไว้ที่เตาไฟในห้องครัวเพื่อบอกกล่าวแก่ผีตามความเชื่อแต่โบราณ ซึ่งเรียกว่า "ปู่ดำย่าดำ" ให้ทราบเพื่อจะได้ปกปักรักษาเด็กที่เกิดมา ถ้าเป็น "หมากพัน" และ "หมากหมื่น" หากจะนำไปถวายพระนิยมทำเป็นพุ่มเรียกว่า "หมากสุ่ม" ส่วนในการใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมบูชาครูหรือไหว้ครู หมากไหมจะใช้เป็นเครื่องบูชาหลักในการประกอบพานไหว้ครู เรียกว่า "ขันตั้ง" หรือ "ขันครู" ต้องมีการจัดแต่งให้พระสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธีหรือให้แก่มัคนายก "ป้อหนาน" หรือ "อาจารย์วัด" บางคนเรียก "แก่วัด" ที่เป็นผู้ประกอบพิธียกครู หรือการ "ขึ้นขันตั้ง" ขันตั้งเป็นของที่ใช้สำหรับการบูชาครูเวลาจะประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งงานมงคลและอวมงคล ในขันตั้งจะประกอบด้วยข้าวของเครื่องใช้ที่สามารถนำมาใช้สอยได้ เช่น หมาก พลู ดอกไม้ เทียน ผ้าขาว ผ้าแดง ข้าวเปลือก ข้าวสาร เบี้ย กล้วย มะพร้าว เสื่อ หมอน เป็นต้น ซึ่งในแต่ละงานก็จะแต่งดาหรือจัดขั้นตั้งในลักษณะที่ต่างกันออกไป สามารถดูได้จากกรวยหมากพลู และกรวยดอกไม้ ชาวล้านนาได้แบ่งและมีธรรมเนียมการจัดขั้นตั้งในแต่ละโอกาศอย่างเคร่งครัดที่สำคัญและจะขาดหมากไหมไม่ได้

นอกจากนี้หมากยังใช้เป็นเครื่องสักการะหรือเครื่องไทยทานในประเพณี หรือเทศกาลสำคัญของชาวล้านนา เช่น การฉลองถาวรวัตถุ ล้านนาเรียกว่า "ปอยหลวง" ในขบวนครัวทานจะมี "ต้นหมากสุ่ม" คือ หมากไหม(หมากแห้ง)นำมาจัดเรียงเป็นพุ่มอย่างเป็นระเบียบสวยงามพร้อมกับ "ต้นหมากเบ็ง" คือการนำเอาหมากดิบเป็นลูก ๆ แล้วนำมาจัดเข้าพุ่มคล้ายพุ่มดอกไม้ และจะทำการแห่ไปถวายพระประธานในวิหารหรือพระสงฆ์ในวัดนั้น ๆ หมากสุ่ม-หมากเบ็ง ยังใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ กษัตริย์หรือเจ้านาย เช่น พิธีสถาปนาสมณศักดิ์พัดยศ งานประชุมเพลิงศพพระสงฆ์ พิธีทูนพระขวัญเจ้านาย งานสมโภชพระพุทธรูป พระเจดีย์ และใช้เป็นเครื่องดำหัวในประเพณีสงกรานต์ล้านนา เป็นต้น

๒. ด้านการบริโภค

แต่เดิมชาวล้านนาทั้งชายและหญิงนิยมกินหมากแต่ก็ไม่มากเหมือนกับคนทางใต้หรือทางภาคกลาง ส่วนใหญ่จะนิยมกิน "เหมี้ยง" คือ ใบชาชนิดหนึ่งที่นำมาหมักกินกับเกลือมีรสชาดฝาด ในอดีตความนิยมในการกินหมากของชาวล้านมีมากน้อยเพียงใดก็ยังไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจน ศรีเลา เกษพรม กล่าวว่า วัฒนธรรมเรื่องหมากในล้านนายังมีหลักฐานปรากฏเรื่องการใช้ เช่น หมากมีส่วนเกี่ยวข้องกับเครื่องยศ จะเห็นว่า เครื่องยศที่เจ้านายพระราชทานให้แก่ข้าราชการคือ "แอ็บหมาก" หรือ ตลับบรรจุหมากพลู แม้ว่าหมากจะไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเครื่องยศ แต่แอ็บหมากที่ได้รับพระราชทานก็เป็นภาชนะเพื่อใช้ใส่หมาก นอกจากดาบหุ้มเงินหุ้มทอง หอกหุ้มเงินหุ้มทอง และอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ยังมีอีกอย่างหนึ่งคือแอ็บหมากเงิน หรือแอ็บหมากคำ และบางชุดก็มีกระโถนเงินหรือกระโถนคำ เช่น กษัตริย์อังวะเคยพระราชทานเครื่องยศให้กับมังพละซะแพ็ก ผู้ครองเมืองเชียงราย เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๒๓๐ เครื่องยศเหล่านั้นมีแอ็บหมากคำรวมอยู่ด้วยข้าราชการในเชียงใหม่ในช่วงหลังก็มี "แอ็บหมาก" ประจำตำแหน่ง (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒)

หมากยังใช้เป็นสื่อแสดงความรักในประเพณีการแอ่วสาวของผู้ชายล้านนาในอดีต โดยฝ่ายชายจะไปแอ่วสาวตอนกลางคืน ซึ่งฝ่ายสาวก็จะมีการเตรียมงานไว้ทำตอนกลางคืน เช่น การทอผ้า การผ่าหมาก ปั่นฝ้าย เป็นต้น และที่จะขาดไปเสียไม่ได้คือ "แอ็บหมาก" หรือ "ขันหมาก" ทางภาคกลางเรียกว่าเชี่ยนหมากเอาไว้ต้อนรับ "ตัวพ่อ" หรือคนที่ตนหมายปองด้วยการใช้บทกลอนพูดเกี้ยวพาราสีกันไปมาเรียกว่า "คำค่าว" หรือ "คร่าว"

๓. ด้านการรักษาโรค

ชาวล้านนาใช้หมากมาเป็นยารักษาโรคหลายโรค เช่น ใช้เป็นยาฆ่าพยาธิ ขับปัสสาวะ ขับลม แก้บิดท้องร่วง แก้แผลเน่าเปื่อย ทำให้เจริญ อาหาร แก้ไอ เป็นต้น การใช้ในอดีตมีปรากฏในตำรายาสมุนไพรซึ่งในตำรับยามีการใช้หมากเป็นส่วนผสมของยารักษาโรค เช่น รักษาโรคทางเดินปัสสาวะรักษาโรคลม คืออาการคล้ายกับมีลมกันเป็นก้อนในท้อง รักษาอาการหน้ามืด ใช้เป็นยาสมานแผลโดยใช้เมล็ด(ตับหมาก)มาปิดแผลจะทำให้เลือดหยุดไหล ใช้เป็นยาถ่ายพยาธิในสัตว์ เช่น พยาธิตัวแบน ตัวกลม และตัวตืด ใช้เพื่อรักษาเหงือกและฟันให้คงทน ใช้รักษาอาการท้องเดิน ท้องเสีย ใช้เป็นยาแก้ไอและระคายคอ เมื่อเกิดอาการไอ เจ็บคอหรือคันคอ และสามารถใช้รักษาผดผื่นหรืออาการคัน เป็นต้น

๔.ประโยชน์ด้านอื่น ๆ

ชาวล้านนาได้ใช้ประโยชน์จากต้นหมาก โดยได้สร้างสรรค์ภูมิปัญญาให้สอดคล้องต่อวิถีการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น การนำเอากาบหมากที่ติดกับใบมาทำเป็นพัด ใช้พัดวีคลายร้อน หรือปัดริ้นและยุงได้ กาบหมากยังสามารถใช้รองก้นกล่องข้าวเหนียวเพื่อรักษาความร้อนของข้าวให้อุ่นตลอดเวลา และสามารถป้องกันความชื้นที่เกิดจากไอร้อนของข้าวในกล่องข้าวได้ เยื่อบาง ๆ ซึ่งอยู่ด้านในของกาบหมากใช้มวนบุหรี่เพื่อใช้สูบแทนใบตองกล้วย เรียกว่า "มูลีต๋องขาว" นอกจากนั้นกาบหมากยังใช้เป็นอุปกรณ์ในการเล่นของเด็ก ๆ เช่น การแข่งขันวิ่งกาบหมาก คือการนำกาบหมากมาเล่นชักลาก โดยให้คนหนึ่งนั่งบนกาบหมาก แล้วให้อีกคนหนึ่งลากสามารถสร้างความสนุกสนานได้เป็นอย่างดี ลำต้นหมากยังสามารถกลึงเป็นลูกดิ่งหรือ ลูกกลึงบันได และทำเป็นแคร่นั่งได้ดี

ชาวล้านนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีความผูกพันกับธรรมชาติ มีความเกื้อกูลซึ่งกันและกันจนก่อเกิดเป็นวิถีชีวิต หมากเป็นพันธุกรรมพืชที่ชาวล้านนาได้นำมาใช้ประโยชน์ และได้สรรค์สร้างภูมิปัญญาจากหมากอย่างหลากหลาย จะเห็นว่าสามารถนำมาบริโภค เพื่อใช้เป็นยารักษาโรค นำมาเป็นเครื่องประกอบประเพณีพิธีกรรม และใช้ในอุตสาหกรรมต่าง ๆ ซึ่งต่อไปผู้เรียบเรียงจะขอกล่าวถึงเรื่องราวของ "หมากไหม" ซึ่งเป็นภูมิปัญญาการถนอมของสดจากภูมิปัญญาของชาวล้านนาที่มีมาตั้งแต่อดีตกาล แต่ว่าภูมิปัญญาการทำหมากไหมนับวันก็จะสูญหายไปกับยุคสมัยที่เปลี่ยนไปพร้อมกับวิถีชีวิตของชาวล้านนาในปัจจุบัน จึงสมควรบันทึกองค์ความรู้นี้ไว้เพื่อบอกเล่าให้คนรุ่นหลังได้รู้รากเหง้าของบรรพบุรุษชาวล้านนาต่อไป

ภูมิปัญญาการทำ

“หมากไหม”

ความหมายของหมากไหม

"หมากไหม" หมายถึง ผลหมากดิบที่นำมาผ่าเป็นชิ้นแล้วร้อยเป็นแถวยาวประมาณหนึ่งศอก แล้วนำไปตากแห้งมัดรวมกันไว้กินนาน ๆ (พจนานุกรมภาษาล้านนา ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๕๐)

ศรีเลา เกษพรม (๒๕๔๒) ให้ความหมายของหมากไหมไว้ว่า หมากไหมเป็นหมากตากแห้ง ซึ่งได้จากการนำเอาหมากดิบมาผ่าเป็นชิ้น ๆ แล้วใช้เชือกปอร้อยเป็นแถวยาวประมาณ ๑ ศอก ตากแห้งแล้วมัดรวมกันไว้กินนาน ๆ เรียกกันว่า "หมากไหม" หรือ "หมากเสียบ" ถ้านำหมากไหมจำนวน ๙๐ สายมัดรวมกันเป็นพวงจะเรียกว่า "หมากหัว" หรือ "หมากปัน" และหมากหัว ๑๐ พวงรวมกันเรียกว่า "หมากหมื่น"

ดังนั้น "หมากไหม" หมายถึง หมากตากแห้ง เกิดจากวิธีการการนำเอาผลหมากดิบมาผ่าเป็นกลีบ ๆ แล้วร้อยเป็นเส้นด้วยเชือกปอโดยมีจำนวนเส้นละ ๒๔ ชิ้นขึ้นไป นำไปตากแห้ง หรืออบในเตา มีประโยชน์ในวิถีชีวิต และนอกจากนี้ก็ยังมีชื่อเรียกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น เช่น หมากเสียบ, หมากสาย, หมากฮ้อย, หมากขันตั้ง เป็นต้น

ความสำคัญของหมากไหม

ภูมิปัญญาในการทำหมากไหมเกิดขึ้นจากการคิดค้นวิธีการถนอมอาหารหรือภูมิปัญญาการทำหมากของชาวล้านนาที่สืบมาตั้งแต่อดีต ซึ่งต้องการเก็บหมากไว้บริโภคและใช้สอยในฤดูแล้งหรือยามหมากขาดแคลน เนื่องจากในแต่ละปีนั้น หมากจะให้ผลผลิตไม่เท่ากันขึ้นอยู่กับสภาพอากาศและปริมาณน้ำฝนประกอบกับสาเหตุอื่น ๆ เช่น ปัญหาศัตรูพืช เป็นต้น ซึ่งผลหมากที่เหมาะแก่การนำมาทำเป็นหมากไหมจะต้องเก็บในช่วงเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน แต่ในบางปีถ้าหมากให้ผลผลิตที่สมบูรณ์ก็สามารถเก็บไปจนถึงเดือนมกราคมได้ เพราะหมากในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจะไม่แก่และอ่อนจนเกินไปซึ่งง่ายต่อการผ่าและการเสียบ ถ้าใช้หมากแก่หรืออ่อนมากเกินไปจะทำให้เนื้อ(ตับหมาก)แตกระหว่างการเสียบ

ในอดีตการเดินทางไปค้าขายต่างเมืองต้องใช้เวลายาวนานรอนแรมข้ามเดือนข้ามปี ในยามเดินทางก็มักจะเคี้ยวหมากและเคี้ยวเหมี้ยงไปด้วย ถือว่าเป็นของทานเล่นแก้เหงาและสามารถใช้เป็นสื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนฝูง ญาติมิตร คนรัก ตลอดถึงแสดงความเคารพนับถือ กล่าวคือ การเดินทางไปในสถานที่ต่าง ๆ ชาวล้านนามีธรรมเนียมนิยมในการบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามสถานที่สำคัญระหว่างทางที่ตนเองหรือขบวนค้าขายผ่าน เช่น การใช้หมากคำพลูใบบอกกล่าวต่อผีหรืออารักษ์ รุกขเทวดา แม่ธรณีเพื่อดลบันดาลให้เกิดความผาสุขโชคลาภความปลอดภัยตลอดการเดินทาง ด้วยเหตุนี้ชาวล้านนาจึงต้องมีหมากแห้งเก็บไว้ในเรือนและพกติดตัวไประหว่างการเดินทางไกล นอกจากการใช้หมากบริโภคแล้ว หมากแห้งยังมีความสำคัญในแง่ของการใช้เป็นเครื่องสักการะบูชาและใช้ในวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนเสียชีวิต ในอดีตแต่ละครอบครัวจะทำหมากไหมเก็บไว้ใช้ในบ้านเรือนของตน เพราะหมากไหมถือเป็นของสำคัญที่จะต้องใช้ในประเพณีทั้ง ๑๒ เดือน แต่อดีตชาวล้านนามีหลักเกณฑ์หรือวิธีการนับจำนวนหมาก ดังนี้

อัตราการนับหมาก(หมากไหม)

จำนวน	๑	เส้น	เรียกว่า "ฮ้อย" หรือ "หนึ่งร้อย"
จำนวน	๑๐	เส้น	เรียกว่า "หมากปัน(พัน)" หรือ "หนึ่งหัว"
จำนวน	๑๐๐	เส้น	เรียกว่า "หมากหมื่น"
จำนวน	๑,๐๐๐	เส้น	เรียกว่า "หมากแสน"

ลักษณะหมากหนึ่งฮ้อย หรือ หนึ่งร้อย

ลักษณะหมากปัน(พัน) หรือ หนึ่งหัว

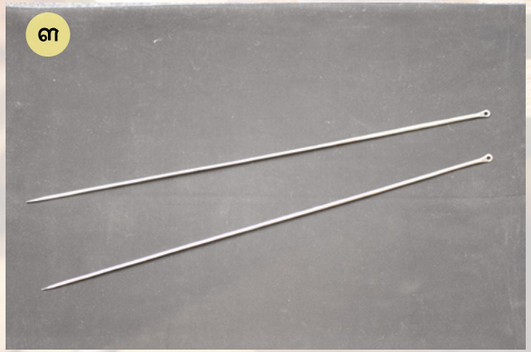

ขั้นตอนการทำหมากไหม

๓.๑ วัสดุและอุปกรณ์

๑.ผลหมากดิบ
๒. เชือกปอ
๓.เข็มร้อยหมาก(เหล็กปลายแหลมยาวประมาณ ๓๐ เซนติเมตร)
๔. มีดผ่าหมาก
๕. ตะแกรงสำหรับตากหมาก

แตะตากหมากที่มีลักษณะทำด้วยไม้ไผ่สาน

แตะตากหมากที่มีลักษณะเป็นลวดตาข่าย

วิธีการทำหมากไหม

เริ่มด้วยการคัดเลือกผลหมากดิบจากต้นซึ่งจะต้องไม่แก่และไม่อ่อนจนเกินไป ผู้ที่คัดเลือกผลหมากดิบต้องมีความรู้เรื่องการดูผลหมากที่เหมาะสมจะนำมาทำหมากไหมและมีความเชี่ยวชาญการขึ้นต้นหมากเป็นอย่างดี เนื่องจากต้นหมากมีความสูงจากระดับพื้นดินมากและมีลำต้นที่เรียวเล็ก การร้อยหมากถ้าผลแก่เกินไปจะทำให้ตับหมากหลุดจากเปลือก และถ้าอ่อนมากเกินไปก็จะทำให้ตับหมากแตก หมากที่มีความเหมาะสมซึ่งจะนำมาทำหมากเสียบนั้นจะนิยมเก็บในช่วงเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน ถ้าในปีนั้นหมากให้ผลผลิตดีก็สามารถเก็บได้จนถึงต้นเดือนมกราคม(คำปัน เกาะลอย, การสื่อสารส่วนบุคคล, ๑๙ ธันวาคม ๒๕๖๓)

ขั้นตอนที่ ๑
การผ่าผลหมาก

โดยเริ่มจากนำผลหมากที่ได้มาตัดขวั้น หรือ “หม๋งหมาก” ออกแล้ว จึงทำการผ่าเป็นกลีบ ๆ โดยจะสามารถผ่าผลหมากได้ตั้งแต่ ๔ – ๖ กลีบ ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับขนาดของผลหมาก

การตัดขวั้นออกจากผลหมาก

การผ่าผลหมากจะต้องผ่าด้วยมือเปล่า ซึ่งจะต้องอาศัยทักษะและความชำนาญในการผ่า

ผลหมากหลังจากผ่านขั้นตอนการผ่า จะได้เป็นกลีบ ๆ ชาวล้านนาเรียกว่า “กำ”(คำ)

ขั้นตอนที่ ๒
การเสียบหมาก

การเสียบหมากหรือการร้อยหมากจะต้องใช้เหล็กปลายแหลมยาวประมาณ ๑ ฟุต หรือ ๑๒ นิ้ว มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๓ – ๔ มิลลิเมตร เรียกเหล็กชนิดนี้ว่า “เหล็กเสียบหมาก” หรือ “เหล๋มฮ้อยหมาก” นำเชือกปอที่ขอดปลายไปแช่น้ำให้ชุ่มแล้วร้อยเข้ากับรูเหล็กเสียบหมาก จากนั้นนำหมากที่ผ่าเสร็จเสียบเข้ากับเหล็กเสียบทีละกลีบโดยหันเนื้อ(ตับหมาก)เป็นแนวเดียวกัน จนเต็มเล่มเหล็กเสียบหรือตามจำนวนที่ต้องการ จากนั้นจึงทำการรูดหมากลงไปจนสุดปมเชือกปอ หมากหนึ่งเส้นหรือหนึ่งไหมจะมีประมาณ ๒๐ – ๒๔ กลีบหรืออาจมีมากกว่านั้นก็ได้ แต่โดยส่วนมากล้านนานิยมเสียบหมากให้ลงเลขคู่เพื่อให้ง่ายต่อการนำไปแบ่งใช้ในพิธีกรรม เช่น การจัดแบ่งลงในสวย(กรวย)หมากพลู ในการประกอบขันบูชาครูล้านนา จะต้องใช้หมากท่อนเล็ก ๆ ใส่ลงไปในสวย โดยกำหนดไว้จำนวนไว้ ๔ คำ ชาวล้านนาจึงนิยมกำหนดให้หมากหนึ่งฮ้อยมีจำนวน ๒๔ คำ เพื่อจะได้แบ่งใส่สวยได้ ๖ สวย

เชือกปอที่ขอดปมเตรียมไว้

การเสียบหมากจะต้องหันตับหมากเข้าหาโคนเหล็กเสียบหรือด้านที่มีรูร้อยเชือก ซึ่งตับหมากและส่วนของผลหมากจะต้องหันไปทิศทางเดียวกันทุกกลีบ

เมื่อได้จำนวนที่ต้องการจึงทำการรูดหมากแต่ละคำออกจากเข็มเสียบ แล้วค่อย ๆ รูดลงไปหาเชือกปอจนสุดปมเชือกปอที่ขอดไว้

หมากไหมดิบที่ผ่านขั้นตอนการเสียบ พร้อมนำไปตากแดด

ขั้นตอนที่ ๓
การเข้าหัวหมากดิบและการบ่มหมาก

เมื่อเสียบหมากได้จำนวนที่ต้องการ ก็จะถึงขั้นตอนการเข้าหัวหมากดิบ โดยจะนำหมากดิบที่ร้อยไว้เป็นเส้น ๆ มามัดรวมกันให้ได้จำนวน ๑๐ เส้น หรือ ๑ หัว จากนั้นจึงนำไปวางเรียงไว้ที่แตะตากหมาก(ตะแกรงสำหรับตากหมาก) โดยจะตากแดดไว้ประมาณ ๔ แดด เมื่อได้หมากแห้งตามที่ต้องการแล้ว จึงนำเข้าเตาบ่มหมาก ใช้เวลาบ่มประมาณ ๓๐ – ๔๐ ชั่วโมง หรือประมาณ ๒ คืน สำหรับเตาบ่มหมากที่ใช้ในปัจจุบันนี้ เป็นเตาที่ประดิษฐ์ขึ้นภายหลังในสมัยก่อนใช้วิธีการตากแดดเพียงอย่างเดียว ประโยชน์ของเตาบ่มเพื่อต้องการบ่มหมากให้แห้งสนิท ทำให้สีของหมากมีสีน้ำตาลอ่อนสวยงาม ป้องกันแมลงที่จะมากัดกิน และยืดอายุในการเก็บรักษา

ขั้นตอนที่ ๔
การเข้าหัวหมากแห้ง

หลังจากบ่มหมากได้ครบเวลาตามที่ต้องการ แล้วจึงนำหมากออกจากเตาบ่มมาทำการเข้าหัวหมากแห้ง โดยจะใช้หลักการและขั้นตอนเดียวกับการเข้าหัวหมากดิบ คือการนำหมากไหมจำนวน ๑๐ เส้นมามัดรวมกันให้ได้ ๑ หัว จากนั้นนำหมากจำนวน ๑๐ หัว มามัดรวมกันเป็นหนึ่งมัดใหญ่เรียกว่า “หมากหมื่น” ด้วยตอกหรือเชือกฟางบรรจุลงในกระสอบหรือถุงพลาสติกใส จึงสามารถนำไปจำหน่ายตามท้องตลาดทั่วภาคเหนือ

เตาบ่มหมาก

หมากไหมหลังจากนำออกจากเตาบ่ม

หมากหมื่นที่บรรจุลงในถุงพลาสติกพร้อมจำหน่าย

การเข้าหัวหมากแห้ง

“หมากไหม”

ในวิถีชีวิตชาวล้าน

ดินแดนล้านนามีความหลากหลายทางวัฒนธรรมและกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งแต่ละชาติพันธุ์ล้วนมีวิถีชีวิตวัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งผ่านการขับเคลื่อนด้วยระบบองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาตามแบบฉบับของตนเอง ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมทั้งหลายที่แสดงออกมาล้วนเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญและพัฒนาการของคนในท้องถิ่นหรือสังคมนั้น ภูมิปัญญาต่าง ๆ ล้วนต้องอาศัยการพึ่งพาธรรมชาติเสียเป็นส่วนใหญ่ หากจะกล่าวถึงสังคมชาวล้านนาแล้ว ศาสนาหรือความเชื่อต่าง ๆ ได้เข้ามาเป็นตัวกำหนดบทบาทสำคัญในการกำหนดแนวทางและวิถีการดำเนินชีวิต ศาสนาและความเชื่อทั้งหลายในท้องถิ่นจึงเป็นเหตุผลหลักในการกำเนิดพิธีกรรมต่าง ๆ และเป็นไปเพื่อการขอพรขอความคุ้มครองจากศาสนา หรืออำนาจเหนือธรรมชาติอื่น ๆ เพื่อสร้างความสมดุลให้กับชีวิต

ภูมิปัญญาท้องถิ่นบนพื้นฐานของความคิด เช่น ความคิดเกี่ยวกับผี อำนาจเหนือธรรมชาติ ถือเป็นความคิดก่อนที่มนุษย์จะได้รับอิทธิพลความคิดใหม่ คำสอนทางพระพุทธศาสนา หรือคำสอนของศาสนาใด ๆ ล้วนเป็นสิ่งที่ชาวล้านนาหรือมนุษย์ทุกคนนำมาเป็นแนวทางและเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจในการดำเนินชีวิตภายหลัง ด้วยแนวความคิดดังกล่าวทำให้มนุษย์ได้พยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติที่เกินขีดความสามารถที่มนุษย์จะแก้ไขได้ผ่านพิธีกรรม และการสักการะบูชาด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังที่ยุพิน เข็มมุข(๒๕๕๔) ได้กล่าวว่า มนุษย์มีความเชื่อว่าการสร้างพิธีกรรมเพื่อไปสร้างความสัมพันธ์ที่ดี คือทำให้เกิดความสมดุล เพราะเชื่อว่าอำนาจที่อยู่นั้นมีทั้งของดีและของไม่ดี ถ้าสามารถทำความเข้าใจกับอำนาจนั้นได้ มนุษย์จะได้รับประโยชน์ เช่น การคุ้มครอง หรือความดีงามที่ตนเองปรารถนา ทำให้เกิดความสุขกายสบายใจ กับตนเอง ครอบครัว ชุมชนและสังคม และพิธีกรรมมักจะเกิดขึ้นเมื่อมนุษย์มีความเชื่อว่ามีอำนาจเหนือธรรมชาติที่เกินกว่าความสามารถของมนุษย์จะควบคุมได้นั้น จะต้องมีผู้รู้พิธีกรรมประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ และต้องได้รับการยอมรับจากสังคม เช่น พระสงฆ์ นักบวช พ่อหนาน ร่างทรง พ่อหมอ แม่หมอ เป็นต้น คนเหล่านี้มักผ่านการเรียนรู้ด้านพิธีกรรมเวทมนต์คาถามาเป็นอย่างดี

การใช้หมากพลูเป็นเครื่องบูชาครู "ขึ้นขันตั้ง" ในพิธีเสกอ้อผญา

ดังนั้นพิธีกรรมจึงเป็นหนึ่งในเครื่องมือในการนำไปสู่เป้าหมาย และสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ปัจจุบันเราจึงพบเห็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับศาสนา ผีสางเทวดาและพิธีกรรมแต่ละพิธีนั้นก็จะมีความพิเศษแตกต่างกันไป พิธีกรรมจึงกลายเป็นเครื่องมือในการช่วยให้มนุษย์ได้เข้าใกล้ศาสนาหรือสิ่งที่ตนเคารพนับถือ ซึ่งในแต่ละพิธีกรรมและของแต่ละความเชื่อก็มีแบบแผนการเคารพสักการะที่แตกต่างกันออกไปซึ่ง มณี พยอมยงค์(๒๕๓๘) ได้กล่าวถึงสาเหตุแห่งการเกิดเครื่องสักการะในล้านนามีต้นเหตุมาจากพุทธศาสนิกชนในสมัยต่าง ๆ มีความเห็นว่าหากได้ประดิษฐ์สิ่งนั้นสิ่งนี้แล้วนำไปถวายหรือสักการะบูชาต่อพระรัตนตรัยแล้วจะได้เกิดกุศลผลบุญให้แก่ผู้บูชาทำให้ชีวิตได้รับความสุขความเจริญ มีสุขทั้งยามมีชีวิตและดับสูญไป การบูชาจึงเป็นการแสดงเจตนารมณ์และความคิดของผู้บูชาแต่ละบุคคล โดยสิ่งที่จัดทำขึ้นนั้นก็เป็นไปเพื่อการแสดงความศรัทธาเลื่อมใสในศาสนา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เคารพนับถือ

ชาวล้านนาก่อนที่จะมีการยอมรับนับถือพระพุทธศาสนานั้น ได้นับถือผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติมาก่อน เมื่อเปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนาก็มีการนำเอาสิ่งที่ตนเคารพมาผสมผสาน จึงทำให้มีเครื่องบูชาสักการะในศาสนาเดิมปรากฏอยู่กับพระพุทธศาสนา เช่น มีการบูชาหรืออวยทานพระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัยด้วยหมากสุ่ม พลูสุ่ม หมากเบ็ง ต้นผึ้ง การใช้ขันตั้ง(ขั้นครู) เพื่อถวายครูอาจารย์ เป็นต้น ด้วยเหตุผลทั้งหลายที่กล่าวมาจึงทำให้ชาวล้านนามีวิถีชีวิตที่ผสมผสานกลมกลืนอยู่กับพิธีกรรมและธรรมชาติ

ความเชื่อทางศาสนาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ได้กลายเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ชาวล้านนาได้แสดงออกทางด้านพิธีกรรมและการบูชาด้วยวัตถุต่าง ๆ กล่าวคือ เมื่อบุคคลในสังคมเกิดความเชื่อเรื่องใด ย่อมประพฤติปฏิบัติหรือแสดงออกด้วยประเพณีและพิธีกรรมเพื่อให้สอดคล้องกับความศรัทธาของตน เช่น ความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ความศรัทธาในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ผีสาง เทวดา สัตว์ ความเชื่อในโชคลาง และเรื่องฤกษ์ยาม เป็นต้น และเมื่อเกิดความเชื่อนั้นแล้วก็เป็นหนทางไปสู่การให้ความสำคัญกับการเลือกสรรและจัดเตรียมเครื่องสักการะบูชาเพื่อถวาย เช่น ข้าวปลาอาหาร หมากพลู ดอกไม้ ธูปเทียน ผลไม้ เสื้อผ้า เป็นต้น

พิธีกรรมการบูชาท้าวจตุโลกบาล “ขึ้นท้าวตังสี่”

พิธีกรรมการไหว้ครู หรือ “ยกครู” ตามจารีตของชาวล้านนา

“หมากไหม” ในจารีตล้านนา

ดังที่ทราบแล้วว่าหมากมีความสำคัญและเป็นเครื่องมือสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมวิถีชีวิตของชาวล้านนา เช่น ใช้เพื่อการบริโภค ใช้เป็นเครื่องมือแสดงให้เห็นถึงความมีมิตรภาพ การเคารพนับถือ ความรักความผูกพันธ์ระหว่างผู้น้อยกับผู้อาวุโส ศิษย์กับครู บ่าวกับสาว เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีความสำคัญในด้านประเพณีและการใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในที่นี้ผู้เรียบเรียงจะขอกล่าวถึงเฉพาะเรื่องการใช้ “หมากไหม” ในประเพณีและพิธีกรรมของชาวล้านนาเท่านั้น โดยผู้เรียบเรียงได้ทำการศึกษารวบรวมไว้ ดังนี้

ต้นหมากสุ่มลักษณะต่าง ๆ

หมากสุ่ม

“หมากสุ่ม” จัดเป็นเครื่องสักการะของชาวล้านนาอย่างหนึ่งนอกเหนือจากขันดอกและสวยดอก เป็นการนำหมากแห้ง(หมากไหม)มาเป็นส่วนประกอบหลักในการทำ โดยทำโครงร่างไว้แล้วนำเอาหมากไหมเป็นเส้นนำไปสุ่มหรือครอบลงบนโครงร่างที่เตรียมไว้จนเต็ม (มณี พยอมยงค์, ๒๕๓๘) ใช้เป็นเครื่องสักการะบูชาพระรัตนตรัยหรือพระแก้วเจ้าทั้งสามรวมถึงบิดามารดา ครูบาอาจารย์ นอกเหนือจากนี้หมากสุ่มยังถือเป็นเครื่องสูงหรือของที่ใช้ถวายเป็นบรรณาการต่อพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ เจ้านาย เพื่อแสดงพระเกียรติยศ อีกประการหนึ่งการถวายเครื่องสักการะนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการบูชาในสิ่งที่ตนเคารพนับถือ และยังเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่รับการบูชานำสิ่งที่ผู้อื่นบูชาไปใช้สอยในชีวิตประจำวันได้

สำหรับการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ชาวล้านนาจะถวายเครื่องสักการะเป็นชุดไม่นิยมถวายเพียงอย่างเดียว โดยประกอบไปด้วยเครื่องสักการะ ๖ อย่าง ได้แก่ หมากสุ่ม พลูสุ่ม หมากเบ็ง ต้นผึ้ง ต้นดอก และต้นเทียน แต่ในบางแห่งอาจมีต้นช่อ (ต้นธง) ร่วมด้วย

เครื่องสักการะตามประเพณีของชาวล้านนา
โดยโครงสร้างทำจากต้นกล้วย

เครื่องสักการะแบบล้านนาโดยมีโครงสร้างซึ่งทำจากไม้
ชาวไทยวนเรียกว่า “ต้อมก้อม”

ขันตั้ง

"ขันตั้ง" หรือ "ขันครู" เป็นคำเรียกพานหรือภาชนะอย่างอื่นที่ใส่เครื่องบูชาต่าง ๆ เช่น ดอกไม้ เทียนหมาก ผ้าขาว ผ้าแดง สุรา ลงไปในนั้นแล้วนำไปถวายครูของชาวล้านนา เป็นสิ่งที่แสดงถึงความสำคัญในการบูชาครูที่ตนเคารพนับถือ ใช้เป็นองค์ประกอบในพิธีกรรมการไหว้ครู เพื่อแสดงถึงสรรพวิชาความรู้ความสามารถของครูบาอาจารย์ และเป็นสิ่งที่แสดงถึงขวัญและกำลังใจใน การเรียนวิชาหรือการกระทำต่าง ๆ เช่น การบูชา การแสดง การสร้าง เป็นต้น จะทำให้เกิดความมั่นใจส่งเสริมความเป็นสิริมงคลแก่ผู้กระทำ นอกจากนี้ขันครูยังเป็นเครื่องแสดงความกตัญญูและการยกย่อง ในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งพิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมทางความเชื่อ รวมถึงการสืบทอดเรียนรู้ภูมิปัญญาต่าง ๆ จากครูอาจารย์ ชาวล้านนาจะต้องจัดแต่งเครื่องบูชาครูหรือขันตั้ง ส่วนใหญ่จะเป็นของที่ใช้สอยอยู่ในชีวิตประจำวัน เช่น หมากไหม หมากสด ใบพลู ดอกไม้ เทียนขี้ผึ้ง ข้าวเปลือก ข้าวสาร ผ้าขาว ผ้าแดง เสื่อ หมอน เป็นต้น

ขันตั้งที่แต่งดาจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่แต่ละพิธีกรรม เช่น ขันตั้งเครื่อง ๔, ขันตั้งเครื่อง ๘, ขันตั้งเครื่อง ๑๒, ขันตั้งเครื่อง ๑๖, ขันตั้งเครื่อง ๓๒, ขันตั้งเครื่อง ๓๖, ขันตั้งเครื่อง ๕๖, ขันตั้งเครื่อง ๑๐๘ เป็นต้น ตัวเลขที่กำหนดไว้นั้น แสดงถึงธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ คุณแห่งพระรัตนตรัย และคุณแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ขันตั้งเครื่อง ๘ ก็แสดงถึงมรรคมีองค์ ๘ พระอรหันต์ ๘ องค์ คุณสัททาสนธิทั้ง ๘, ตั้งเครื่อง ๑๖ ก็แสดงถึงพระพุทธเจ้า ๑๖ พระองค์ โสฬสญาณของพระพุทธเจ้า ๑๖ ประการ (พระครูอดุลสีลกิตติ์, ๒๕๖๐)

ขันบูชาครู "ขันตั้ง"

ตัวอย่างการแต่งดาขันตั้งเครื่อง ๔ (ใช้ในพิธีกรรมสืบชะตาคน) ฉบับพระครูอดุลสีลกิตติ์ วัดธาตุคำ ประตูเชียงใหม่ ประกอบด้วยเครื่องบูชาครู ดังนี้

๑. สวยดอก ๔
๒. สวยหมาก–พลู ๔
๓. หมาก ๔ ขด ๔ ก้อม ("หมากขด" หมายถึง การนำหมากไหมจำนวน ๑ ฮ้อย มาขดให้มีลักษณะเป็นวงกลม ส่วน "หมากก้อม" หมายถึง การนำหมากไหมจำนวน ๑ ฮ้อยมาตัดแบ่งครึ่งให้มีลักษณะเป็นท่อน)
๔. เบี้ย ๑,๓๐๐
๕. หมากไหม ๑,๓๐๐
๖. ผ้าขาว – ผ้าแดง
๗. ข้าวเปลือก – ข้าวสาร
๘. เทียนเล่มบาท ๑ คู่ เทียนเล่มเฟื้อง ๑ คู่ เทียนน้อย ๔ คู่
๙. เงิน ๑๐๘ บาท

ลักษณะหมากขด

ลักษณะหมากก้อม

สะตวง

"สะตวง" หมายถึง กระทง หรือ กระบะสำหรับใส่เครื่องเซ่นหรือเครื่องบัดพลี ทำด้วยกาบกล้วยเป็นขอบสี่เหลี่ยม มีความกว้างประมาณหนึ่งคืบถึงหนึ่งศอก ด้านล่างใช้ไม้ไผ่เสียบพาดขนานในแนวเดียวกันพอให้วางของได้(สถาบันภาษา ศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่,๒๕๓๙)

สะตวงมีบทบาทในสังคมชาวล้านนาเนื่องจากเป็นภาชนะที่ใส่เครื่องสังเวยต่าง ๆ แล้วนำไปถวายต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เช่น ท้าวทั้งสี่ แม่นางธรณี เจ้าที่ เทวดาอารักษ์ เป็นต้น และอาจกล่าวได้ว่าสะตวงจัดเป็นเครื่องบูชาอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญในทางศาสนาและพิธีกรรมตั้งแต่เกิดจนเสียชีวิต เครื่องสังเวยที่อยู่ในสะตวงนิยมใส่หมากแห้ง หมากสด ใบพลู บุหรี่ เหมี้ยง ข้าว ผลไม้ แกงส้ม แกงหวาน และในบางครั้งก็นำธงหรือชาวล้านนาเรียกว่า "ซ่อ" และร่มอันเล็กสีต่าง ๆ ประดับลงไปในสะตวงด้วย

โดยแต่ละงานหรือพิธีกรรมก็มีข้อกำหนดเรื่องของจำนวนเครื่องเซ่นไหว้ต่างกันออกไป เช่น เครื่อง ๔ เครื่องเซ่นทุกอย่างก็จะต้องใส่ลงไปแค่ ๔ อย่าง หรือถ้าเป็นเครื่อง ๑๒ เครื่องเซ่นทุกอย่างก็จะต้องใส่ลงไปเพียง ๑๒ หลังจากที่มีการแต่งดาและถวายเครื่องสังเวยไปแล้วหรือผ่านพิธีกรรมนั้น ๆ ไปแล้วข้าวของต่าง ๆ ที่อยู่ในสะตวงหรือประกอบการถวายนั้นไม่นิยมนำมาบริโภคหรือนำกลับมาใช้ได้ ด้วยความเชื่อที่สืบต่อกันมาว่า ผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่รับเครื่องสังเวยจะกลับมาเบียดเบียนและแสดงความไม่พอใจต่อผู้นั้น

สะตวงบูชาท้าวทั้งสี่ เครื่องบริโภคต่าง ๆ จะกำหนดให้ใส่ลงไปอย่างละ ๔ คำ

สะตวงเครื่อง ๔ บูชาท้าวจตุโลกบาล (ท้าวตังสี่)

สะตวงบูชาดวงชะตา ในพิธีกรรมสืบชะตาของชาวล้านนา

ขันหมากในพิธีสู่ขอบ่าวสาวของล้านนา

ขันหมาก

"ขันหมาก" หมายถึง พานหมากหรือภาชนะที่ใช้สำหรับใส่หมากพลู ทางภาคกลางมักเรียกว่า "เชี่ยนหมาก" แต่ชาวล้านนาเรียกว่า "ขันหมาก" ถ้ามีลักษณะเป็นตลับใบเล็ก ๆ ก็เรียกว่า "แอ็บหมาก" ในสมัยก่อนขันหมากมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทยทุกภูมิภาคทุกวัฒนธรรม เนื่องจากใช้เป็นเครื่องรับต้อนแขกหรือผู้มาเยือนเรือนของตน และใช้เป็นเครื่องประกอบเกียรติยศของขุนนาง เจ้านาย และพระมหากษัตริย์ ในแต่ละชั้นขันหมากก็มีความแตกต่างกันไปตามแต่ฐานะ เช่น พระมหากษัตริย์ขันหมากจะทำขึ้นจากทองคำแท้ ส่วนขุนนางก็ขึ้นอยู่กับระดับการปกครองหรือยศที่ได้รับพระราชทานว่าสมควรได้รับขันหมากที่ทำขึ้นจากทองคำหรือเงิน

ขันหมากยังใช้เป็นสื่อให้เกิดความรัก เช่น ประเพณีการแอ่วสาวของผู้ชายล้านนาในสมัยก่อน บ่าวจะแอ่วสาวในเวลากลางคืนหลังจากกิน "ข้าวแลง" (ข้าวมื้อเย็น)เรียบร้อยแล้ว ฝ่ายสาวก็มักจะเตรียมงานไว้ทำตอนกลางคืน เช่น การทอผ้า งานเย็บปักถักร้อย ถ้ามีหมากก็จะเตรียมผลหมากใส่กระด้งไว้เพื่อทำหมากแห้ง หรือเสียบหมาก และสิ่งที่ต้องเตรียมไว้อีกอย่างหนึ่งก็คือ "แอ็บหมาก" หรือ "ขันหมากสาว" เตรียมเอาไว้ให้แก่ "ตัวพ่อ" หรือคู่รักของตน ข้อปฏิบัติสำคัญเรื่องการกินหมากของหญิงสาวชาวล้านนาจะไม่นิยมกินขันหมากสำรับเดียวกันกับขันหมากที่ใช้เป็นของต้อนรับแขก เพื่อป้องกันการทำเสน่ห์ หรือคาถาอาคมจากชาย เมื่อเจริญวัยอายุประมาณ ๑๕ – ๑๖ ปี ก็ต้องหา "แอ็บหมาก" หรือขันหมากส่วนตัวไว้เป็นของคู่กาย (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒) ในขันหมากมักจะประกอบด้วย ใบพลู ปูนขาวหรือปูนแดง เปลือกก่อ สีเสียด ยาขื่น(ยาเส้น) หมากแห้งหรือหมากสดก็ได้ นอกจากนี้ชาวล้านนายังใช้หมากเพื่อการเจรจาสู่ขอหญิงเรียกว่า "ขันจ๋า" โดยฝ่ายชายจะจัดเตรียมหมากพลูตามธรรมเนียมปฏิบัติของแต่ละท้องถิ่น บรรจุในภาชนะต่าง ๆ เช่น สลุง ขัน(พาน) หรือ ใช้ผ้าสีแดงห่อใส่ในถุงย่ามไปประกอบการสู่ขอหญิงสาวที่ตนหมายปอง (วิลักษณ์ ศรีป่าซาง, ๒๕๔๕)

แม้ว่าในปัจจุบันวัฒนธรรมการกินหมากของชาวล้านนาได้ลดน้อยลงไป แต่ขันหมากยังมีบทบาทสำคัญในแง่ของการใช้เป็นเครื่องประกอบในศาสนาและพิธีกรรมซึ่งขาดไม่ได้ เช่น การใช้ขันหมากเป็นเครื่องสักการะและถวายต่อพระรัตนตรัย ใช้เป็นเครื่องพลีต่อเทพ เทวดา รวมถึงผีต่าง ๆ ใช้สำหรับการสู่ขอบ่าวสาว และใช้เป็นเครื่องบูชาครูอาจารย์ เป็นต้น

ขันหมากเงิน

ขันหมากสานเป็นศิลปะการขูดลายของชาวไทเขิน
บ้านนันทาราม อ.เมือง จ.เชียงใหม่

ขันหมากสานเป็นศิลปะ การเขียนลายด้วยสี ของชาวไทเขิน บ้านต้นแหน อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

เครื่องประกอบการกินหมากของชาวล้านนา ประกอบด้วยวัตถุดิบหลัก ได้แก่ หมากแห้งหรือหมากสด ใบพลู เปลือกก่อ สีเสียด ยาขื่น(ยาเส้น) ปูนขาวหรือปูนแดง

หมากสุบพลูแหล้ม

หมากสุบพลูแหล้ม

"หมากสุบพลูแหล้ม" หรือ "หมากคำพลูใบ" หมายถึงหมากพลูที่ทำไว้เป็นคำ ๆ พร้อมรับประทานได้ทันที ประกอบไปด้วยใบพลู ปูน สีเสียด เปลือกก่อ การทำหมากสุบพลูแหล้มนั้นจะนำส่วนประกอบทั้งหมดใส่ลงในใบพลูจากนั้นทำการม้วนคล้ายกับบุหรี่ แล้วผูกหมาก จำนวน ๑ คำ ด้วยเส้นด้ายติดกันไว้อย่างสวยงาม หรือ การนำหมากจำนวน ๑ คำวางลงบนใบพลูที่หาปูนไว้ก็ได้ ซึ่งขึ้นอยู่กับความต้องการในการนำไปใช้และความประณีตของผู้ทำ เช่น การไหว้หรือการบอกกล่าวปู่ดำย่าดำก็มักใช้หมากคำพลูใบในการไหว้ การใช้ในพิธีกรรมขึ้นท้าวดังสี่(ท้าวจตุโลกบาล)จะใช้หมากสุบพลูแหล้ม เป็นต้น นับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน "หมากสุบพลูแหล้ม" หรือ "หมากคำพลูใบ" มีบทบาทสำคัญทั้งในแง่ของการใช้เป็นเครื่องบริโภคและใช้ในการประกอบพิธีกรรม ทั้งนี้ก็เพื่อมีจุดมุ่งหมายในการแสดงความสัมพันธ์ระหว่าง

หมากคำพลูใบ

มนุษย์กับมนุษย์ และการบูชาระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นสัญลักษณ์ในความมีมิตรไมตรี การขอบคุณ และใช้เป็นเครื่องประกอบเกียรติยศของกษัตริย์ พระสงฆ์ ขุนนาง ข้าราชการ

ชาวล้านนาใช้ "หมากสุบพลูแหล้ม" หรือ "หมากคำพลูใบ" ในศาสนาและพิธีกรรมหลายอย่าง เช่น การนำไปเป็นเครื่องบูชาหรือบอกกล่าวต่อปู่ดำย่าดำที่เตาอั้งโล่ เพื่อขอพรให้ปู่ดำย่าดำดูแลรักษาคนในครอบครัว ช่วยให้ผู้ป่วยไข้หายจากอาการป่วย บอกกล่าวก่อนการเดินทางไกล การบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางตามสถานที่ต่าง ๆ นอกจากนั้นยังใช้ในพิธีกรรมสืบชะตาโดยนำไปผูกเป็นแพคล้ายบันไดติดไว้ที่ซุ้มหรือโขงสืบชะตาเรียกว่า "ลวดหมาก" และการใช้เป็นเครื่องบัดพลีในกระทงหรือสะตวงในพิธีต่าง ๆ

ฝากไว้ให้ลูกหลาน

พระครูอดุลสีลกิตติ์ อายุ ๖๗ ปี
เจ้าอาวาสวัดธาตุคำ ตำบลหายยา
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

“

ณ วันนี้ในประเทศไทยคนกิ๋นหมากก็ลดน้อยลงไปนัก โดยเฉพาะคนล้านนา คนบ่าเก่าคนเฒ่าคนแก่ก็เริ่มหายไป คนกิ๋นหมากก็บ่ามี หมากก็เหลือความสำคัญและใช้ประโยชน์ไว้แต่ในพิธีกรรม คนโบราณฮักษาหมากไว้กิ๋นไว้ใช้เมิน ๆ ก็จะเอามาผ่าแล้วก็ฮ้อยด้วยเชือกป๋อ เรียกว่า หมากไหม-หมากสาย ที่สำคัญจะเก็บไว้ใช้ต๋ามโอกาสต่าง ๆ เช่น ปู๋จาครู สมโภชพระเจ้า แต่งงาน บ้านศพ แต่ตึงวันนี้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับเรื่องหมากกำลังจะถูกละลืมเพราะคนรุ่นใหม่บ่าใส่ใจ๋เหมือนคนรุ่นเก่า

”

พรครูอดุลสีลกิตติ์,
(การสื่อสารส่วนบุคคล,
๑๕ กันยายน ๒๕๖๔)

นางคำปัน เกาะลอย(แม่อุ้ยปัน) อายุ ๘๗ ปี
บ้านป่าลาน ตำบลสันทรายหลวง
อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

“

หหมากไหมบ่าเด่วมันเป๋นของเขี๋ยม ต๋อนนี้บ้านเฮาบ่าใคร่มีคนเสียบ คนรุ่นที่เยี๊ยะได้เก่ง ๆ ก็ปากั๋นต๋ายไปหมดละ คนเฒ่าคนแก่ตี้ปอจะเยี๊ยะได้อยู่ก็อายุห้าหกเจ็ดสิบหูต๋าก็บ่าปอใคร่ดีละอ่อนคนรุ่นใหม่ก็บ่ามีใผ๋มาใส่ใจ๋ เขาบ่ใคร่ฮักบ่าหันความสำคัญเมาไปตางหน้า แม่อุ้ยกลั๋วว่าวันหน้ามันจะบ่มีหื้อหัน

”

คำปัน เกาะลอย,
(การสื่อสารส่วนบุคคล,
๑๙ ธันวาคม ๒๕๖๓)

นายทรง ไชยมงคล(ป้อหลวงทรง) อายุ ๗๐ ปี
บ้านป่าลาน ตำบลสันทรายหลวง
อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

“

สมัยก่อนตี้บ้านสันทรายหลวงแล้วก็หลาย ๆ บ้านของคนเมืองเฮา ไปตางใดก็มีก้าหมาก ปลูกกั๋นหนาแน่นเป๋นของมีก้ามีสิน แต่ละบ้านแต่ละหลังคาเฮือนเปิ้นปากั๋นเสียบหมากฮ้อยหมากเอาไว้ใช้ไว้ขาย เอาไว้ใช้ในประเพณีของชาวล้านนาหมากนั้นจะต้องใช้ก่อนเฮาเกิดมาเป๋นคน แล้วก็ใช้ตลอดยามเมื่อเป๋นคน จ๋นเต้าฮอดต๋าย หลังจากต๋ายก็ยังใช้แถมอยู่ ป้อว่าผญ๋าปัญญาฮ้อยหมากนี้ คนเมืองเฮาต้องอนุรักษ์ฮักษาไว้บ่หื้อมันหายไปตวยคนเฒ่า

”

ทรง ไชยมงคล,
(การสื่อสารส่วนบุคคล,
๒ เมษายน ๒๕๖๔)

นางลัดลา อุทรา(แม่แดง) อายุ ๖๘ ปี
บ้านสันทรายหลวง ตำบลสันทรายหลวง
อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

“

หมากไหมเป็นเครื่องครัวใช้ในวิถีชีวิตของชาวล้านนา ละอ่อนรุ่นใหม่ควรนึกถึงคุณค่า วิธีก๋ารนำหมากไหมหมากสายไปใช้ประโยชน์ได้หลายอย่าง ก๋ารปลูกฮักษาหมากนั้นลูกหลานคนรุ่นใหม่จะต้องเซาะหาวิธีก๋ารสืบทอดเอาไว้ ใคร่หื้อตางโฮงเฮียนมหาวิทยาลัยช่วยส่งเสริมหื้อความฮู้ เรื่องเก๊าหมาก หมากฮ้อยหมากสายหื้อมันอยู่กับบ้านเฮาเมืองเฮา

”

ลัดดา อุทรา,
(การสื่อสารส่วนบุคคล,
๑๒ พฤษภาคม ๒๕๖๔)

นายนพดล ไชยมงคล(ลุงหล้า) อายุ ๕๓ ปี
บ้านป่าลาน ตำบลสันทรายหลวง
อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

“

ปู่นผมทำมาเป่นรุ่นตี้ ๓ เกิดมาก็มาปะเปิ้นเยี๊ยะหมาก เปิ้นมีมาแต่เจ้นเหมาะเจ้นหม่อนสืบตวยกั๋นมา ไปหน้าก็จะบ่มีละต๋อนนี้ ถ้าไปถามละอ่อนก็บ่มีใผ๋ฮู้จัก คนขึ้นก็เขี๋ยมคนเยี๊ยะก็เขี๋ยม เมื่อตะก่อนเปิ้นทำก็ส่งไปขายต๋ามกาดซ้ำพ่องก็มีป้อก้ามาฮับเอาขำบ้านก็ปอมีรายได้เลี้ยงครอบครับ สมัยก่อนคนที่ฮับจ้างเสียบหมากเปิ้นห่อเข้ามากิ๋นตวยกั๋นได้อู้ได้จ๋ากั๋นฮักกั๋นนั่งผ่าหมากเสียบหมากก็ได้ก๋ารได้งานไปตวยก็ม่วนกั๋นไปต๋ามประเพณีฮีตฮอยบ้านเฮา

”

นพดล ไชยมงคล,
(การสื่อสารส่วนบุคคล,
๒ เมษายน ๒๕๖๔)

ส่งท้าย

เรื่องราวที่ได้นำเสนอในเล่มนี้ เป็นการศึกษาองค์ความรู้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำหมากไหมของชาวล้านนา และการใช้หมากไหมในวิถีชีวิตประจำวัน ซึ่งผู้เรียบเรียงได้ทำการลงพื้นที่ศึกษา สำรวจ สัมภาษณ์ปราชญ์ชาวบ้าน และรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้อง จนสามารถนำมาเรียบเรียงและนำเสนอองค์ความรู้ที่สำคัญของชาวล้านนาซึ่งได้สืบทอดมายาวนาน นอกจากนี้การเก็บรวบรวมภูมิปัญญาการทำหมากไหมทำให้เข้าใจสังคมและวัฒนธรรมของชาวล้านนาซึ่งมีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับธรรมชาติ และรู้จักการนำพันธุกรรมพืชหมากใช้เป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์บางอย่างขึ้นในสังคม เช่น การใช้หมากเพื่อสักการะบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การใช้หมากเพื่อแสดงความเคารพนับถือ และการสร้างรายได้ เป็นต้น

หมากไหมมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นเครื่องมือที่ก่อให้เกิดความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวของบรรดาญาติมิตรพี่น้อง และบุคคลใกล้ชิด และเป็นประโยชน์ต่อการสร้างกระบวนการทางภูมิปัญญาต่าง ๆ เป็นสื่อแสดงออกถึงความรัก ความห่วงใย ความผูกพันและความปรารถนาดี สามารถใช้เป็นสื่อถักทอสายใยสัมพันธ์ระหว่างญาติมิตร และคนในสังคมชาวล้านนาได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังเป็นเครื่องมือแสดงถึงซึ่งความเคารพศรัทธาในศาสนาและความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือ และมีแบบแผนการปฏิบัติเพื่อแสดงถึงซึ่งความเคารพแตกต่างกันออกไปในแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ ปัจจุบันวัฒนธรรมการบริโภคหมากในสังคมชาวล้านนาและในสังคมไทยได้ลดน้อยลงไปทุกขณะ เกิดผลกระทบต่อการปลูกรักษาต้นหมากในแต่ละพื้นที่ ในบางครั้งก็มีความขาดแคลนหมากจนต้องนำเข้ามาจากประเทศเพื่อนบ้าน แต่อย่างไรก็ตามหมากยังถือว่าเป็นของที่มีค่าและความสำคัญอยู่ในปัจจุบันเป็นอย่างมาก

มรดกภูมิปัญญาล้านนาเรื่อง “หมากไหม” เป็นองค์ความรู้สำคัญที่กำลังขาดผู้สืบทอดและใกล้จะสูญหายไปจากสังคมชาวล้านนา ผู้เรียบเรียงจึงมีความมุ่งมั่นและหวังเป็นอย่างยิ่งในการที่จะสร้างความตระหนักรู้และมุ่งสร้างจิตสำนึกให้คนในสังคมโดยเฉพาะเยาวชนรุ่นใหม่มองเห็นคุณค่า และความสำคัญของการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชหมากและการใช้ประโยชน์จากหมากในฐานะเป็นเครื่องมือที่บ่งบอกถึงอัตลักษณ์และเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวล้านนา จึงเป็นหน้าที่ของอนุชนคนรุ่นหลังที่จะต้องตระหนัก เห็นคุณค่า ร่วมกันสืบสานมรดกภูมิปัญญาเรื่องนี้ให้อยู่คู่ชาวล้านนาและแผ่นดินไทยตลอดไป

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (๒๕๒๗). **จารึกสมัยสุโขทัย**. (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร.

จินตนา มัธยมบุรุษ. (๒๕๓๒). **ประวัติศาสตร์เมืองเชียงใหม่**. เอกสารประกอบการสอน ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สหวิทยาลัยล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่.

ที่ประชุมอธิการบดี มหาวิทยาลัยราชภัฏ. (๒๕๖๓). **ดุจดวงแก้วสว่างล้ำคำสอน พระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่บัณฑิตมหาวิทยาลัยราชภัฏ ระหว่างพุทธศักราช ๒๕๒๑ ถึง ๒๕๖๐**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑). กรุงเทพฯ : บริษัท เทมมา กรุ๊ปจำกัด.

ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์และคณะ (๒๕๖๑). **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยารวม ๓ เรื่อง**. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพฯ : โสภณการพิมพ์.

พยุง วงษ์น้อย. (๒๕๕๙). **การศึกษาวัฒนธรรมการกินหมากของประเทศไทย ศึกษาเฉพาะกรณีเครื่องใช้ในการกินหมาก.** [สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต ไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พระครูอดุลสีลกิตติ์. (๒๕๖๐). **พิธีกรรมล้านนา ฉบับวัดธาตุคำ**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑). หจก.ณัฐพลการพิมพ์ :เชียงใหม่.

พิสมัย พึ่งวิกรัย และ พิมพ์ใจ พัฒนศิริพงศ์. (ม.ป.ป.). **การปลูกหมากเพื่อการค้า**. ม.ป.ท..

มณี พยอมยงค์. (๒๕๓๘). **เครื่องสักการะในล้านนาไทย**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑). ส.ทรัพย์การพิมพ์ : เชียงใหม่.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์. (๒๕๔๒). **สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่มที่ ๑๔**. (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ : บริษัท สยามเพรส แมเนจเม้นท์ จำกัด.

ยุพิน เข็มมุข. (๒๕๕๔). **ความเชื่อพิธีกรรม สายใยในวิถีล้านนา**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑). เชียงใหม่ : หจก. เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๕๖). **พจนานุกรม ฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในวโรกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑). กรุงเทพฯ : บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน).

วงศ์สักก์ ณ เชียงใหม่. (๒๕๓๒). **เจ้าหลวงเชียงใหม่**. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด(มหาชน).

วิลักษณ์ ศรีป่าซาง. (๒๕๔๕). **ขันดอกล้านนา.** (พิมพ์ครั้งแรก). เชียงใหม่ : บริษัท มิ่งเมืองนวรัตน์ จำกัด เชียงใหม่.

ศูนย์ฝึกอบรมโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชฯ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี. (วันที่ ๘ – ๑๑ กันยายน ๒๕๖๓). **การฝึกอบรมปฏิบัติการงานฐานทรัพยากรท้องถิ่น หลักสูตรวิทยากรผู้ช่วย รุ่นที่ ๑**. ณ ศูนย์ฝึกอบรมโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชฯ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี.

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่. (๒๕๒๘). **มังรายศาสตร์ฉบับเชียงหมั้น ต้นฉบับวัดเชียงหมั้น อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่**. ม.ป.ท.

ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมลานนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่. (๒๕๒๔). **มังรายศาสตร์ ฉบับ นอตอง**. ม.ป.ท.

สถาบันภาษา ศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่. (๒๕๓๙). **พจนานุกรมภาษาล้านนา ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา**. (พิมพ์ครั้งที่ ๒). เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์.

สนั่น ธรรมธิ. (๒๕๕๒). **ไม้เมืองเหนือ ความเชื่อโบราณ**. (พิมพ์ครั้งแรก). เชียงใหม่ : สุเทพการพิมพ์.

หมากไหมในวิถีล้านนา
จัดพิมพ์ : พิมพ์ครั้งแรก, มีนาคม พ.ศ.๒๕๖๕, จำนวน ๒๐๐เล่ม
ISBN : 978-616-7669-90-8

คณะที่ปรึกษา

เจ้าคณะอำเภอสันทราย
เจ้าคณะตำบลสันทรายหลวง
อธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่
นายอำเภอสันทราย
ผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
ผู้อำนวยการศูนย์ประสานงาน อพ.สธ. มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
ประธานสภาวัฒนธรรมอำเภอสันทราย
นายกเทศมนตรีตำบลสันทรายหลวง
กำนันตำบลสันทรายหลวง

ผู้เรียบเรียง

นายภวัต ณ สิงห์ทร

ผู้ทรงคุณวุฒิ

พระครูอดุลสีลกิตติ์
พระครูสุทธิชัยธัช
พระครูพิศิษฏ์ปทุมวัฒน์
ผศ.ดร.สุนทร คำยอด
ผศ.สุวลักษณ์ อ้วนสอาด

บรรณาธิการ

ผศ.ดร.สุชานาฏ สิตานุรักษ์

คณะบรรณาธิการ

พระใบฎีกาสิริพงษ์ สุมงฺคลญาโณ
พระปรัชญา โสภณปญฺโญ
พระพิทักษ์ชล สุภทฺโท
พระกนกศักดิ์ กตปุญฺโญ
ผศ.ดร.นิโลบล วิมลสิทธิชัย
อ.ดร.ธรรศ ศรีรัตนบัลล์
อ.สิริพร คืนมาเมือง
อ.สมศักดิ์ พรมจักร
อ.อิสริยาภรณ์ แสงปัญญา
ดร.ดิเรก อินจันทร์
อ.ดร.สถาพร จันทร์เทศ
นายเกรียงไกร บุญทะนา
นายวิเศษ ฟองตา
นายชลาพันธ์ ดวงปากดี
นายสมบูรณ์ วรรณรัตน์
นางสาวดารารัตน์ ศิริลาภา

คณะทำงาน

นางวราภรณ์ โยธาราษฎ์
นายโสภณ พรมจิตต์
นางสาวปนัดดา โตคำนุช
นางกัลยาณี อินต๊ะราชา
นางสาวศุภรักษ์ ฉัตรแก้ว
นายจักรภาณุ ไตรยสุทธิ์
นายวีรพิชญ์ หิมารัตน์
นายวรวิทย์ ผัดเป้า

นางสาวอัญญา	ณ สิงห์ทร
นางสาวเสาวณีย์	กันธิมา
นางสาวธัญวรัตน์	วงเวียน
ว่าที่ ร.ต.นิวัฒน์	ธนะศรี
นางสาวธรรมณี	ดวงดี
นายธนนันท์	ตันใจ
นายพัชรพงษ์	อิ่มฤทธิ์
นายศุภชัย	คำปรุง
นายนฤเบศ	กันทะจันทร์
นายกิตติเกษม	เนตรกระจ่าง
นายทักษิณ	มูลพิงค์
นางณัฐรดา	ปัญญา
นางสาวพรกมล	กันทะพรหม
นายพงศกร	สุดวงรัตน์
ว่าที่ ร.ต. (ญ) กัญภาสรณ์	ดวงแก้ว

สัมภาษณ์

พระครูอดุลสีลกิตติ์

นางคำปัน	เกาะลอย
นายทรง	ไชยมงคล
นายนพดล	ไชยมงคล
นางลัดดา	อุทรา
นายเกรียงไกร	บุญทะนา

ภาพประกอบ/ออกแบบ

นายธีรพงศ์	ปันธิวรรณา
นางสาวเกียรติมณี	แสนหลวง

เจ้าของ

สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

๒๐๒ ถนนช้างเผือก ตำบลช้างเผือก อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ๕๐๓๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๕๓๘๘ ๕๘๖๐ โทรสาร ๐ ๕๓๘๘ ๕๘๖๐

www.culture.cmru.ac.th

สถานที่พิมพ์

ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์

๑๙๕-๑๙๗ ถนนพระปกเกล้า ตำบลศรีภูมิ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ๕๐๒๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๕๓๒๒ ๑๒๑๒ โทรสาร ๐ ๕๓๒๑ ๒๙๗๗